

Γεωγραφίες

Αρ. 38 (2021)

Γεωγραφίες, Τεύχος 38, 2021

**ΨΗΦΙΑΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ & ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ
ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΝΤΑΣΗΣ ΓΝΩΣΗΣ: ΝΕΟΙ
ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΟΙ ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ**

*Θανάσης Καλογερέσης, Σοφία Σκορδίλη, Μαρία
Τσάμπρα*

ΨΗΦΙΑΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΝΤΑΣΗΣ ΓΝΩΣΗΣ: ΝΕΟΙ ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΟΙ ΧΩΡΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Θανάσης Καλογερέσης,¹ Σοφία Σκορδίλη,² Μαρία Τσάμπρα³

Περίληψη

Στο πλαίσιο του ραγδαίου ψηφιακού μετασχηματισμού της παγκόσμιας οικονομίας, διαμορφώνεται μια νέα γεωγραφία «κέντρων» και «περιφερειών». Η παραγωγή και η εργασία διασπείρονται χωρικά όσο ποτέ άλλοτε, αλλά ταυτόχρονα η αξία τους συγκεντρώνεται περισσότερο από ποτέ άλλοτε σε ολιγάριθμα κέντρα – παγκόσμιες πόλεις, οξύνοντας τις υφιστάμενες ανισότητες και δημιουργώντας νέες. Οι πόλεις –κυρίως οι μεγαλύτερες– κάτω από την ασφυκτική πίεση της τεχνολογικής εξέλιξης, καθορίζονται κυρίως από τον τρόπο ένταξής τους σε παγκόσμια δίκτυα πληροφοριών και ψηφιακών ροών. Το άρθρο επιχειρεί να αναλύσει τις χωροκοινωνικές μεταβολές που προκαλεί ο ψηφιακός μετασχηματισμός στην οργάνωση της εργασίας, με έμφαση στους Κοινόχρηστους Χώρους Εργασίας (ΚΧΕ). Παρουσιάζει κριτικά τη σχετική συζήτηση που διεξάγεται αυτή την περίοδο στο πλαίσιο της Οικονομικής Γεωγραφίας με αναφορά στις νέες χωρικές της εργασίας έντασης γνώσης και προτείνει μια αδρή αποτύπωση της χωρικής κατανομής νέων μορφών ψηφιακής εργασίας και επιχειρηματικότητας στην Αθήνα, κατηγοριοποιώντας και αποτυπώνοντας τη γεωγραφία των νέων ΚΧΕ στην πόλη

Λέξεις κλειδιά: Κοινόχρηστοι Χώροι Εργασίας, νέες χωρικές ανισότητες, ψηφιακός μετασχηματισμός, ψηφιακή εργασία, εργασία έντασης γνώσης.

Digital Transition & Uneven Geography of Knowledge Intensive Labour: New Coworking Spaces in Athens

Thanasis Kalogeresis, Sophia Skordili, Maria Tsampra

Abstract

As part of the rapid digital transformation of the global economy, a new geography of ‘centers’ and ‘peripheries’ is taking shape. Production and labor are increasingly spatially dispersed, but at the same time their value is concentrated more than ever in a handful of centers - global cities, deepening existing inequalities and creating new ones. Under the suffocating pressure of technological advancement, cities - especially the largest ones -, are largely determined by how they integrate into global information and digital networks. The article attempts to analyze the socio-spatial changes caused by the digital transformation in the organization of work, with emphasis on Coworking spaces (CWSs). We critically present the relevant discussion currently taking place in the context of Economic Geography with reference to the new spatialities of knowledge-intensive work and propose a rough depiction of the spatial distribution of new forms of digital work and entrepreneurship in Athens, categorizing and mapping the geography of new CWSs in the city.

Λέξεις κλειδιά: Coworking spaces, new spatial inequalities, digital transformation, digital labour, knowledge intensive labour.

1. Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, ΑΠΘ, kaloger@plandevl.auth.gr

2. Καθηγήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, skordili@hua.gr

3. Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Αγροτικών Προϊόντων και Τροφίμων, Πανεπιστήμιο Πατρών, mtsampra@upatras.gr

1. Εισαγωγή

Η «τρίτη βιομηχανική επανάσταση» στα τέλη της δεκαετίας του 1970, με όχημα τις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών (ΤΠΕ), πυροδοτεί μια διαδικασία δραστικής καταστροφής θέσεων εργασίας και δημιουργίας νέων, παράλληλη με την αποβιομηχάνιση των ανεπτυγμένων οικονομικών του παγκόσμιου πυρήνα και την ανάδυση του τεταρτογενή τομέα. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, με την κυκλοφορία του προσωπικού Η/Υ διαμορφώνονται δίκτυα υψηλής συνδεσιμότητας για τους πρώτους εικονικούς (virtual) επαγγελματίες που απασχολούνται –συνά από το σπίτι τους, εκτός εταιρικών χώρων– σε καθεστώς «σύγχρονης» συνεργασίας και αμοιβαίας ευελιξίας για τον εργαζόμενο και τον εργοδότη. Η μετάβαση στη νέα χιλιετία σηματοδοτεί την «τέταρτη βιομηχανική επανάσταση» της ψηφιακής τεχνολογίας: αναδύονται προηγμένες τεχνολογικές πληροφοριακές και επικοινωνιακές υποδομές και μηχανισμοί υψηλής ασφάλειας που συνθέτουν ένα σύστημα διακυβέρνησης με νέα πρωτόκολλα οργάνωσης και αξιολόγησης της εργασίας.

Η ψηφιακή τεχνολογία παρέχει διευρυμένη ευελιξία και η εξ αποστάσεως εργασία επεκτείνεται όχι μόνο οπουδήποτε αλλά και οποτεδήποτε, καθώς πλέον γίνεται «σύγχρονη» και διαδραστική τηλεργασία. Η δυνατότητα αυτοματοποίησης και κατάτμησης της εργασίας βρίσκεται στον πυρήνα των τελευταίων τεχνολογικών εξελίξεων. Απελευθερώνεται με αυτόν τον τρόπο η παγκόσμια διασπορά και ανάθεση των επιμέρους τμημάτων της εργασίας μέσω εξωπορισμού (outsourcing). Οι πολλαπλές τεχνολογικές μεταβολές (από τον προσωπικό υπολογιστή, έως τις έξυπνες διασυνδεδεμένες κινητές συσκευές της εποχής μας) επηρεάζουν πλέον, όχι μόνο τους εργαζόμενους σε θέσεις χαμηλής εξειδίκευσης, αλλά και –σύμφωνα μάλιστα με κάποιες απόψεις, κυρίως– τους λεγόμενους «εργαζόμενους γνώσης» (knowledge workers).

Στο νέο τεχνικο-οικονομικό πλαίσιο αυξάνεται η παραγωγικότητα, αλλά συχνά διαβρώνεται η καινοτομικότητα καθώς αναιρείται η συνθήκη της φυσικής εγγύτητας. Σύντομα γίνεται αντιληπτή η ανάγκη διατήρησης ορισμένων συνθηκών του φυσικού χώρου εργασίας και συγκεκριμένα, αυτών που ευνοούν την αλληλεπίδραση και την διάχυση της άρρητης γνώσης, την ομαδικότητα και την άμιλλα – συνθηκών πολύτι-

μων για την ανάπτυξη νέων ιδεών. Δίνεται νέα ώθηση στην επένδυση επιχειρήσεων και εργαζομένων σε χωρική εγκατάσταση και συστέγαση (Johns and Gratton 2013). Καταγράφεται σε σειρά μελετών η ένταση και έκταση ανάπτυξης νέων χώρων εργασίας που αναδεικνύονται σε σημαντικά σημεία έντασης γνώσης και καινοτομίας. Μετά το 2010, εκδηλώθηκε ένα νέο κύμα εικονικοποίησης της εργασίας που δεν συνδέεται αποκλειστικά με κάποια ριζική τεχνολογική καινοτομία, αλλά με τον συνδυασμό τεχνολογικής αλλαγής και κοινωνικής καινοτομίας. Κύριο χαρακτηριστικό του κύματος αυτού είναι η ανάδυση *Κοινόχρηστων Χώρων Εργασίας* (KXE-Co-working Spaces) που λειτουργούν ως τρίτος πόλος ανάμεσα στον τυπικό γραφειακό χώρο και την κατοικία και που, ιδανικά, υπερβαίνουν τα μειονεκτήματα και τους περιορισμούς των συμβατικών χώρων και εξασφαλίζουν στον εργαζόμενο ένα ευχάριστο εργασιακό περιβάλλον ευελιξίας και δημιουργικότητας.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να αναλύσει τις χωροκοινωνικές μεταβολές που προκαλεί ο ψηφιακός μετασχηματισμός στην οργάνωση της εργασίας, με έμφαση στους Κοινόχρηστους Χώρους Εργασίας (KXE). Παρουσιάζει κριτικά τη σχετική συζήτηση που διεξάγεται αυτή την περίοδο στο πλαίσιο της Οικονομικής Γεωγραφίας με αναφορά στις νέες χωρικότητες της εργασίας έντασης γνώσης και προτείνει μια αδρή αποτύπωση της γεωγραφίας των νέων KXE στην Αθήνα. Η ενότητα που ακολουθεί αναφέρεται στην επίδραση των ραγδαία εξελισσόμενων ψηφιακών τεχνολογιών στην οργάνωση και την γεωγραφία της εργασίας, από την παγκόσμια κλίμακα –μέσω του νέου (ψηφιακού) διεθνούς καταμερισμού εργασίας που διαμορφώνεται, ως την τοπική κλίμακα– μέσω της ανάδυσης νέων χώρων εργασίας στις πόλεις, με έμφαση στις νέες χωρικές διαιρέσεις και ανισότητες που παράγονται. Στην τρίτη ενότητα εξετάζονται οι KXE και αναλύονται τα χαρακτηριστικά τους για την διαμόρφωση μια τυπολογία τους. Η τέταρτη ενότητα επιχειρεί την σκιαγράφηση και αναγνώριση των χωρικοτήτων που διαμορφώνουν οι βασικοί τύποι KXE που δραστηριοποιούνται στην Αθήνα. Στην τελευταία ενότητα τίθενται ουσιαστικά ζητήματα σχετικά με τις προοπτικές των KXE και κρίσιμα ερωτήματα για την επίδρασή τους στο αστικό κοινωνικο-οικονομικό τοπίο.

2. Ψηφιακοί και χωρικοί μετασχηματισμοί της εργασίας

2.1 Επιχειρηματικότητα και απασχόληση στην Οικονομία της Πλατφόρμας

Οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις στο πεδίο των επικοινωνιών και της πληροφορικής (από το Web 2.0 στο 4.0) έχουν επιταχύνει τον ψηφιακό μετασχηματισμό της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Η συνδεδεσιμότητα παγκόσμιας κλίμακας και η χωρίς προηγούμενο ισχύς επεξεργασίας πληροφοριών έχει διευρύνει την δυνατότητα αποθήκευσης δεδομένων και την πρόσβαση στη γνώση. Νέα επιχειρηματικά μοντέλα οργάνωσης και καινοτομίας αναδύονται με επιτομή τις ψηφιακές πλατφόρμες (digital platforms) ως παγκόσμιας εμβέλειας διευκολυντές της δημιουργίας αξίας για τον πελάτη, ή ακόμα και με την συμμετοχή του πελάτη (Westerman et al 2014). Οι επιχειρήσεις πλατφόρμας επιδρούν καταλυτικά στον ψηφιακό μετασχηματισμό, ως δημιουργητά και ταυτόχρονα μέσον της εξέλιξής του. Ενεργούν διαμεσολαβητικά σε διεθνές επίπεδο ως σύνδεσμοι ή/και συντονιστές μεταξύ εργοδοτών/πελατών και εργαζομένων/παρόχων, προσφέροντας νέους τρόπους κατάτμησης της εργασίας και επιτέλεσης της παραγωγικής δραστηριότητας.

Η τεχνολογική δυνατότητα πρόσβασης των επιχειρήσεων μέσω ψηφιακής πλατφόρμας σε μια παγκόσμια αγορά εικονικών συνεργατών και απασχολούμενων επιτρέπει μεγαλύτερη ευελιξία, χαμηλότερο κόστος και υψηλότερη παραγωγικότητα. Από την μια, συρρικνώνεται το εταιρικό απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου και από την άλλη, μέσω της πλατφόρμας αυξάνεται η ευέλικτη απασχόληση και συμπληρώνει ή σταδιακά υποκαθιστά την τυπική απασχόληση με περιστασιακή μικροεργασία (gig work). Στο διευρυμένο πλαίσιο ευέλικτης ροής εξω-επιχειρηματικών εργασιών (πληθοπορισμός [crowdsourcing], διαδικτυακός εξωπορισμός [digital outsourcing]) αλλάζει τόσο η φύση της οικονομικής δραστηριότητας όσο και το περιεχόμενο της εργασίας. Η συμβατική σχέση εργοδότη-εργαζόμενου και επιχείρησης-πελάτη ανατρέπεται καθώς ο εργοδότης γίνεται πελάτης και ο εργαζόμενος μετατρέπεται σε αυτοαπασχολούμενο ή ελεύθερο επαγγελματία (EurWork 2018). Πρόκειται για ισχυρή

τάση που καταγράφει συνεχή αύξηση στην παγκόσμια αγορά.

Ενδεικτικά αναφέρονται εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ (OECD 2017) για τον δεκαπενταπλασιασμό του αριθμού των χρηστών στις δύο μεγαλύτερες πλατφόρμες εργασίας (Upwork και Freelancer)⁴ εντός μιας δεκαετίας, φθάνοντας τα 36 εκατομμύρια το 2015. Πιο πρόσφατα στοιχεία δείχνουν αύξηση των εργασιών στο ψηφιακό περιβάλλον της πλατφόρμας κατά 25% μόλις για την διετία 2016-2018 (Kässi and Lehdonvirta 2018). Η συμμετοχή επιχειρήσεων και επαγγελματιών σε διαδικτυακές πλατφόρμες εργασίας είναι ανεξάρτητη της ψηφιακής ή συμβατικής φύσης της δραστηριότητάς τους. Η ψηφιακή τεχνολογία δεν αλλάζει μόνο τον τρόπο λειτουργίας των υπηρεσιών έντασης τεχνολογίας και γνώσης, αλλά μετασχηματίζει και τους παραδοσιακούς κλάδους – μέσω της ανάγκης καταχώρησης σε διαδικτυακά μητρώα και χάρτες, της υιοθέτησης ηλεκτρονικών πωλήσεων και διαδικτυακών συναλλαγών, της διαμεσολάβησης ψηφιακών πλατφορμών ακόμα και για την παροχή διαπροσωπικών υπηρεσιών (π.χ. μετακίνηση μέσω Uber, διανομή μέσω Deliveroo, φιλοξενία μέσω Airbnb κ.λπ.)

Κίνητρο για την συμμετοχή των επιχειρήσεων σε ψηφιακές πλατφόρμες αποτελεί η αύξηση της παραγωγικότητας, η πρόσβαση σε εργασία και ταλέντο οπουδήποτε στον κόσμο, η μείωση του κόστους επιχειρηματικής έναρξης και συναλλαγών, η απαλλαγή από συμβατικά θεσμικά εμπόδια, η αξιοποίηση νέων διαύλων εισροής και ανάπτυξης της γνώσης (Sundararajan 2016). Σημαντικό κίνητρο συμμετοχής για τους εργαζόμενους αποτελεί αντίστοιχα η ευκολία πρόσβασης στην παγκόσμια αγορά εργασίας μέσω της ψηφιακής πλατφόρμας, καθώς και η ελευθερία επιλογής του αντικειμένου, του τρόπου και χρόνου επιτέλεσης της εργασίας. Κατά συνέπεια, οι ψηφιακές πλατφόρμες έχουν αναχθεί σε καταλύτες του ψηφιακού οικονομικού μετασχηματισμού, ως νέο επιχειρηματικό μοντέλο καινοτομίας.

Οι ψηφιακές πλατφόρμες προσελκύουν και ενσωματώνουν χρήστες (επιχειρήσεις, απασχολούμενους, start-up, καταναλωτές κ.ο.κ.) στο ψηφιακό τους οικοσύστημα ενεργώντας ως διαμεσολαβητές της ψηφιακής εργασίας: συνδέουν επιχειρήσεις/επαγγελματίες με πελάτες/καταναλωτές, διαθέτουν τεχνολογική υποδομή, διευκολύνουν την πρόσβαση στην αγορά,

προσφέρουν χαμηλό κόστος χρήσης ψηφιακών πόρων και εργαλείων που χρήστες «νοικιάζουν» όποτε χρειαστεί (αντί να αγοράζουν ή να δημιουργούν). Με τον τρόπο αυτό, αποκτούν αποκλειστική πρόσβαση σε πολύτιμο πληροφοριακό περιεχόμενο που δημιουργεί η αλληλεπίδραση και συναλλαγή των χρηστών. Έτσι μπορούν να ελέγχουν την είσοδο στην αγορά και να ρυθμίζουν ανάλογα το κόστος και τους κανόνες συμμετοχής – με άλλα λόγια, δημιουργούν αξία και ελέγχουν την κατανομή και συσσώρευση της (Cutolo and Kenney 2020, Kenney and Zysman 2019). Ο άνισος συσχετισμός ισχύος που προκύπτει αποτυπώνεται και χωρικά, στην εξαιρετικά «σημειακή» συσσώρευση της αξίας στις έδρες των παγκόσμιων ψηφιακών κολοσσών.

2.2 Ο χωρικός καταμερισμός της ψηφιακής εργασίας

Σε αντίθεση με την θεώρηση του ψηφιακού χώρου ως καθαρά εικονικού και άυλου κόσμου, η ραγδαία ανάπτυξη τεχνολογιών ευρύτατης διασύνδεσης επιδρά άμεσα στην ολοκλήρωση νέων διεθνών καταμερισμών εργασίας και στην αναδιάρθρωση πραγματικών γεωγραφικών τόπων. Τα σύγχρονα τεχνολογικά δίκτυα διευκολύνουν επιχειρήσεις και κοινωνικοοικονομικές ομάδες στην εκμετάλλευση των διαφορών (συνθηκών και κόστους) μεταξύ τόπων και ανθρώπων στο πλαίσιο ενός ιδιαίτερα σύνθετου καταμερισμού εργασίας, που εφαρμόζεται σε «πραγματικό χρόνο». Στον αναδυόμενο χωρικό καταμερισμό της ψηφιακής εργασίας η προσφορά εντοπίζεται στις τεχνολογικά αναπτυσσόμενες χώρες της παγκόσμιας περιφέρειας, ενώ η ζήτηση καταγράφεται στις ανεπτυγμένες οικονομίες (OECD 2017). Συγκεκριμένες περιφέρειες αποτελούν κέντρα ψηφιακού εξωπορισμού (outsourcing), ενώ άλλες αναπτύσσονται ως δεξαμενές ψηφιακών εργαζομένων (Graham and Anwar 2018). Με άλλα λόγια, η πρωτόγνωρη προσβασιμότητα στην εργασία από οπουδήποτε σε οποιαδήποτε ψηφιακή τοποθεσία, δεν αναιρεί το γεγονός πως συγκεκριμένοι τύποι ψηφιακής εργασίας συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένες περιοχές (Graham 2015).

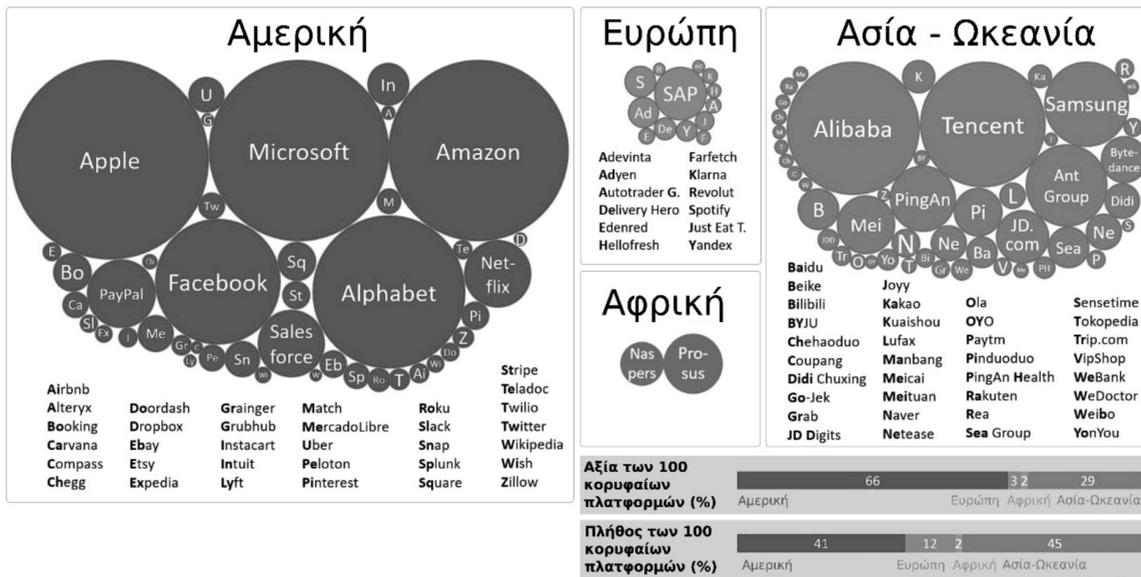
Παρά την ευρύτατη κλίμακα των αλλαγών που συμβαίνουν, η Οικονομική Γεωγραφία υστερεί σημαντικά στην αποκωδικοποίηση της επίδρασης του ψηφιακού μετασχηματισμού της οικονομίας στον χώρο. Όλο και

περισσότερες επιχειρήσεις τοπικής εμβέλειας (σε κλάδους όπως το εμπόριο, η διαχείριση, οι εκδόσεις, η διαφήμιση, η ψυχαγωγία κ.ά.) μεταφέρονται στο ψηφιακό «νέφος» (cloud), αποδιάρθρωνοντας εδραιωμένες λειτουργίες και αγορές, ανατρέποντας υφιστάμενες χωρικότητες. Παράλληλα, εντείνεται η πόλωση στην αγορά εργασίας μεταξύ των ειδικοτήτων υψηλής τεχνογνωσίας και των ειδικοτήτων διεκπεραίωσης τυποποιημένων εργασιών ρουτίνας. «Στιγμιότυπα» κατανομής της προσφοράς διαφορετικών τύπων ψηφιακής εργασίας μεταξύ χωρών και ειδικοτήτων παρουσιάζει ο ευρηματικός Δείκτης Διαδικτυακής Εργασίας (Online Labour Index – OLI) των Kässli και Lehtonvirta (2018). Ενδεικτικά, στην Ελλάδα καταγράφει πως οι υψηλότερης ζήτησης ψηφιακά-διαμεσολαβημένες εργασίες που παρέχουν οι διαδικτυακοί εργαζόμενοι είναι κατά σειρά βαρύτητας: η ανάπτυξη λογισμικού και τεχνολογίας (με μερίδιο 2,5% στην παγκόσμια ζήτηση), το δημιουργικό πεδίο και τα πολυμέσα, η συγγραφή και μετάφραση.

Το αποτέλεσμα της εργασίας διανέμεται ψηφιακά ή τοπικά, ανάλογα με την μορφή και το περιεχόμενό του, δημιουργώντας διαφορετικές δυναμικές. Καθιερωμένες αγορές και λειτουργίες καταργούνται και υφιστάμενες χωρικές αποδιάρθρωνονται, καθώς αναδύονται νέες ιεραρχίες στο παγκόσμιο ψηφιακό οικοσύστημα των απεριόριστων οικονομικών ροών. Διαμορφώνεται έτσι μια νέα σύνθετη και ιδιαίτερα άνιση γεωγραφία της παραγωγής αξίας και της πρόσληψής της. Σε παγκόσμια κλίμακα, πάνω από 50% της ζήτησης ψηφιακής εργασίας αντιστοιχεί σε εργοδότες/πελάτες που εδρεύουν στις ΗΠΑ (Σχήμα 1). Συνεπώς, η γεωγραφία της ψηφιακής οικονομίας είναι ιδιαίτερα πολωμένη καθώς τα τρία πέμπτα της αξίας των 70 μεγαλύτερων παγκόσμιων ψηφιακών πλατφορμών εδρεύουν στις ΗΠΑ – με ιδιαίτερη συγκέντρωση στην Δυτική Ακτή (San Francisco Bay Area και Seattle). Παράλληλα, το μερίδιο του παγκόσμιου πλούτου που ανακατευθύνεται σε αυτές τις περιφέρειες-κέντρα ελέγχου της ψηφιακής οικονομίας διαρκώς αυξάνεται (Lehtonvirta 2018).

Παρά την εκμηδένιση της απόστασης, η χρονική και χωρική ευελιξία της επιχείρησης και της εργασίας αυξάνει την σημασία της γεωγραφίας και των τόπων. Ο χώρος γίνεται πιο «ολισθηρός» καθώς το κεφάλαιο μετακινείται ευκολότερα από ποτέ προς χαμηλότερα ερ-

Σχήμα 1. Οι πρωταγωνιστές της οικονομίας της πλατφόρμας ανά ήπειρο

Πηγή: Platform-Fund.com (2020)

γατικά κόστη, σύγχρονες υποδομές και δεξαμενές εξειδικευμένων εργαζόμενων σε τοποθεσίες που προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες κέρδους έναντι άλλων (Markusen 1996). Συνεπώς, η γεωγραφική επίδραση των ψηφιακών τεχνολογιών δεν είναι η εκμηδένιση του χώρου, αλλά ο πιο σύνθετος κατακερματισμός του. Οι ΤΠΕ δημιουργούν τόσο φυγόκεντρες τάσεις αποκέντρωσης, όσο και κεντρομόλες τάσεις συγκέντρωσης σε διάφορες χωρικές κλίμακες: σε μητροπολιτικό επίπεδο, καταγράφεται είτε αναζωπύρωση του αστικού κέντρου, είτε αστική διάλυση προς ένα πολυκεντρικό χωρικό δίκτυο διασυνδεδεμένο μέσω μεταφορών υψηλής ταχύτητας και ψηφιακών υποδομών (Audirac 2005: 119).

Επιπλέον, ο συντονισμός των νέων καινοτόμων δραστηριοτήτων βασίζεται στη μεταβίβαση σύνθετων και άρρητων μηνυμάτων, η οποία προϋποθέτει ένα είδος εγγύτητας μεταξύ αποστολέα και παραλήπτη που το διαδίκτυο δεν μπορεί να προσφέρει. Η εγγύτητα αυτή είναι ιδιαίτερα απαραίτητη για οικονομικές δραστηριότητες καθαρά πνευματικές και δημιουργικές (όπως οι τέχνες, η έρευνα και ανάπτυξη κ.λπ.) Αποτελεί στοιχείο της αστικής συγκέντρωσης, με συνέπεια οι μεγάλες πόλεις να παραμένουν φυτώρια καινοτομίας ως τοποθεσίες που διαθέτουν ικανότητα και παράδοση στη γνώση, συσσωρευμένο κεφάλαιο, επικοινωνία διαπροσωπική και ηλεκτρονική, πολλαπλότητα, ποικιλία

και δομική ρευστότητα (Grabher 2002, Vinodrai 2006). Οι μεγάλες πόλεις εξακολουθούν να προσελκύουν επενδύσεις σε επιχειρηματικές υπηρεσίες (Sassen 2006, Taylor 2004), καθώς και εισροές του πιο μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού (Stephan et al 2004), ενισχύοντας την δεξαμενή ταλέντου των αστικών περιφερειών.

2.3 Η άνιση γεωγραφία της ψηφιακής εργασίας στον αστικό χώρο

Οι διαδικασίες συγκέντρωσης και διασποράς της ψηφιακής εργασίας επιφέρουν σημαντικές χωροκοινωνικές ανακατατάξεις και δημιουργούν νέα μετα-βιομηχανικά τοπία (Graham and Marvin 2001). Κάτω από την πίεση της τεχνολογικής εξέλιξης, μια νέα αστική ιεραρχία διαμορφώνεται από τον τρόπο που οι πόλεις, κυρίως οι μεγαλύτερες, εντάσσονται στα παγκόσμια δίκτυα πληροφοριών και ψηφιακών ροών. Ο τρόπος με τον οποίο τα ψηφιακά μέσα επιδρούν σε τοπική, αστική και περιφερειακή κλίμακα εντείνει την πόλωση εντός και μεταξύ χωρικών συγκεντρώσεων δημιουργώντας «on-line» και «off-line» κοινότητες. Ακόμη και σε προηγμένες οικονομίες ώριμων τεχνολογικών αγορών, μεγάλα τμήματα του αστικού πληθυσμού δεν επιτυγχάνουν πρόσβαση σε δεξιότητες, εξοπλισμό, υποδομές και δίκτυα υποστήριξης, ώστε να επωφεληθούν

από κρίσιμους πληροφοριακούς πόρους και ευκαιρίες απασχόλησης κ.λπ. Το φαινόμενο «συγκέντρωσης της φτώχειας και αποσυγκέντρωσης των ευκαιριών» εντοπίζεται κατεξοχήν στο κέντρο των μεγαλουπόλεων, όπου οι «εκτός σύνδεσης» κοινωνικές ομάδες γκετοποιούνται καθώς διαμορφώνεται ένας νέος τύπος οικονομικού θύλακα –ως «εξευγενισμένη περιοχή»– που συγκεντρώνει την παραγωγή υπηρεσιών ψηφιακού σχεδιασμού (websites, gaming, CD-ROM, πολυμέσα κ.λπ.)

Σε μελέτη τους για την σχέση του ψηφιακού με τον αστικό χώρο, οι Graham και Guy (2010) εξέτασαν τον τρόπο που οι νέες, υψηλής ισχύος διαδικτυακές υποδομές και υπηρεσίες και ο τεχνολογικός εξοπλισμός συντήρησης, χρήσης και εφαρμογής τους, συνδέονται με συγκεκριμένες πολιτικές αστικού σχεδιασμού για την ταχεία ανάπτυξη τεχνολογικών συστάδων εξευγενισμού στο κέντρο του Σαν Φρανσίσκο. Εστίασαν στο σύνθετο χωρικό και τεχνολογικό πλαίσιο που διαμόρφωσε η μαζική εισροή των επιχειρήσεων «dot.com» στην πόλη στα τέλη του 20ού αιώνα – όταν η μετατόπιση της προστιθέμενης αξίας από την ανάπτυξη hardware και software στην ανάπτυξη ψηφιακού περιεχομένου (content) προσέελκυσε τις νέες επιχειρήσεις από τους τεχνολογικούς πόλους των προαστίων σε περιοχές του παλαιού αστικού πυρήνα, που διαθέτουν πυκνή κοινωνική δικτύωση και δημιουργική ατμόσφαιρα.

Ο μετασχηματισμός του κέντρου της πόλης σε στρατηγείο της ψηφιακής επιχειρηματικότητας είχε πολλαπλές συνέπειες: ήδη από το 2000, τα ενοίκια στο Σαν Φρανσίσκο αυξήθηκαν (σε επίπεδο υψηλότερο της Νέας Υόρκης) και αντίστοιχα άλλαξε η σύνθεση του πληθυσμού και ο χαρακτήρας της περιοχής – που ως τότε ήταν ζώνη χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων. Τα νεόδμητα cluster των ψηφιακών τεχνολογιών αξιοποιούν και ανασηματοδοτούν την προϋπάρχουσα τοπική μοέμ κουλτούρα μέσω παρεμβάσεων χωρικού εξευγενισμού, που προσελκύουν σημαντικές επενδύσεις στην εστίαση, στο λιανεμπόριο, στην ανάπτυξη «loft» και επιχειρήσεων υποδομής. Ταυτόχρονα, οι υφιστάμενες κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες «εξοστρακίζονται» χωρικά με ακραία μέσα (ακόμη και μέσω εξώσεων), ενώ οι νέες χρήσεις (αυξημένη κυκλοφορία, χώροι στάθμευσης κ.λπ.) περιορίζουν τον δημόσιο χώρο.

Σήμερα, καθοριστικό ρόλο για τον άνισο χωρικό καταμερισμό εργασίας στην πόλη παίζει περισσότερο

από ποτέ η ρύθμιση και διαχείριση των υποδομών και των δικτύων (Guy, Graham & Martin 1996). Το μεταπολεμικό μονοπωλιακό και σχετικά ομοιόμορφο καθεστώς υποχωρεί έναντι πολυάριθμων ανταγωνιστικών παροχών ηλεκτρισμού, αερίου, ύδρευσης και επικοινωνιών με σημαντικές συνέπειες στην κοινωνικοοικονομική και χωρική αστική ανάπτυξη. Η εγκατάσταση ευρυζωνικών δικτύων δημιουργεί μέσα στον αστικό χώρο εργασίας-διαβίωσης «μικρο-γεωγραφίες» ακινήτων εξοπλισμένων με συστήματα αδιάλειπτης τεχνικής υποστήριξης και ασφάλειας (για δημιουργία αντιγράφων έκτακτης ανάγκης, διάθεση χώρων επιτελικών συνεδριάσεων και γραμματειακών υπηρεσιών κ.ο.κ.). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παροχή ηλεκτρικών συστημάτων υψηλής ισχύος, σε αντιδιαστολή με την πλειονότητα των αστικών κτιρίων που διαθέτουν μόλις 10% της ισχύος που χρειάζεται μια επιχείρηση ηλεκτρονικού εμπορίου ή διαδικτυακής δραστηριότητας (Bernet 2000). Οι επενδύσεις σε ακίνητα τέτοιου τύπου δημιουργούν ευέλικτα και προσεκτικά σχεδιασμένα συγκροτήματα για επιχειρήσεις και σουίτες γραφείων διαδραστικών μέσων στην καρδιά των «κυβερνο-περιοχών» των πόλεων (Graham and Marvin 2001).

Η επιλεκτική ανάπτυξη των σύγχρονων δικτύων και υποδομών στις αστικές περιοχές δημιουργεί επίκεντρα υψηλών εισοδημάτων, άρα και υψηλού βαθμού ιδιοκτησίας υπολογιστών και δαπανών σε αντίστοιχες υποδομές και υπηρεσίες (καλωδιακό διαδίκτυο, οπτικές ίνες, streaming, συνδρομητικά ψηφιακά πολυμέσα κ.ά.) Η εξαίρεση αστικών περιοχών από τις υποδομές πληροφορίας, επικοινωνιών και γνώσης αποτελεί την συνέπεια του σχεδιασμού αυτού, που δεν εξυπηρετεί το σύνολο του αστικού χώρου αλλά περιορίζεται στις ζώνες υψηλής ζήτησης. Στο άνισο αστικό τοπίο που διαμορφώνεται η συγκέντρωση της νέας επιχειρηματικότητας αποτυπώνεται σε συστάδες πολυμέσων, χώρους υψηλής τεχνολογίας, καθώς και ακριβές περιοχές κατοικίας – στο μητροπολιτικό κέντρο ή σε κυκλοφοριακούς άξονες ταχείας πρόσβασης. Μέσω ινών και δορυφόρων, οι ψηφιακές ροές συνδέουν το τοπικό με το παγκόσμιο παρακάμπτοντας τις φτωχότερες περιοχές και διαμορφώνουν μια νέα κατακερματισμένη αστική γεωγραφία.

Σε πόλεις και μητροπόλεις που η ψηφιακή μετάβαση καταγράφει καθυστέρηση, ο νέος αστικός κατακερματισμός έχει γίνει αισθητός πολύ πρόσφατα. Η Αθήνα αποτελεί τέτοια περίπτωση, όπου νέες χωρικές

ανισότητες αναδύονται καθώς αναδιαρθρώνονται καθιερωμένες χρήσεις γης. Ήδη όμως έχουν δρομολογηθεί ανακατατάξεις και χωρικότητες όπως αυτές που προαναφέρθηκαν. Στον διοικητικό/εμπορικό πυρήνα της πόλης –που ταυτόχρονα αποτελεί το ιστορικό κέντρο της– η πυκνή κοινωνική και οικονομική δικτύωση έχει προσελκύσει νέες συγκεντρώσεις εργαζομένων/επαγγελματιών γνώσης και δημιουργικότητας που οργανώνεται, είτε άτυπα είτε σχεδιασμένα, σε νέους χώρους εγκατάστασης (κτίρια συστέγασης ή κοινόχρηστοι χώροι εργασίας). Το νέο οικοσύστημα δραστηριοτήτων πολιτισμού, δημιουργίας και αναψυχής που αναδύεται αξιοποιεί την προϋπάρχουσα ατμόσφαιρα – της παραδοσιακής χειροτεχνίας και μικροεμπορίου αργυροχρυσοχοΐας, κοσμήματος, δερμάτινων ειδών, υφασμάτων κ.λπ. Ταυτόχρονα όμως, δρομολογείται ο χωρικός εξευγενισμός του κέντρου της πρωτεύουσας μέσω της πολιτικής χρήσεων γης (ΠΔ 84/1984 και ΓΠΣ 1988) και της στρατηγική τουριστικής ανάπτυξης (Κούτσαρη και Δεμερτζή 2020).

Η φυσιογνωμία της περιοχής αλλάζει, καθώς εξελώνονται οι τουριστικές χρήσεις γης (καταλύματα, αναψυχή, κατανάλωση) και αυξάνεται η γαιοπρόσδοος, συρρικνώνοντας δραστικά την προϋπάρχουσα μικροεπιχειρηματικότητα. Δρομολογείται μια διαδικασία «αστικής ανανέωσης», μέσω ιδιωτικών επενδύσεων στην επανάχρηση διαθέσιμων ή απαξιωμένων γραφειακών κτιρίων και κατοικιών. Η παροχή διαδικτυακών συνδέσεων επικοινωνίας και ψηφιακής εργασίας αυξάνεται καθώς διευρύνεται η ζήτηση. Η ανάπτυξη των νέων μορφών παραγωγής αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο που δημιουργεί νέα δίκτυα μικροεπιχειρήσεων ικανών να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία της αστικής οικονομίας (Durante and Turvani 2018). Στο πλαίσιο αυτό, η βιομηχανία ακινήτων γραφείου δίνει έμφαση στους νέους χώρους εργασίας που λειτουργούν ως κέλυφος ή πλατφόρμα των ψηφιακών οικονομικών δραστηριοτήτων (Moriset 2013)

3. Κοινόχρηστοι Χώροι Εργασίας

Η φυσική ή ψηφιακή υπόσταση των νέων επιχειρηματικών και επαγγελματικών δραστηριοτήτων καθορίζεται από το περιεχόμενο –διαδικτυακό ή διαπροσωπικό– της παρεχόμενης υπηρεσίας. Σήμερα, σημαντικό μέρος της διαδικτυακής εργασίας συμβαίνει στον διευρυμένο

ψηφιακό χώρο (κατοικιών, γραφείων, αποθηκών, καφέ, ιδιωτικών και δημόσιων χώρων) ενσωματώνοντας ακόμη και κοινωνικές ομάδες εκτός της αγοράς εργασίας (σπουδαστές, νοικοκυρές, συνταξιούχους, άνεργους χωρών μέσου και χαμηλού εισοδήματος). Η συνθήκη αυτή δυσχεραίνει την αποτύπωση της εξάπλωσης της ψηφιακής εργασίας στην πόλη και των χωρικοτήτων που διαμορφώνει. Είναι γνωστό ότι η εργασία από το σπίτι είναι πολύ διαδεδομένη στις χώρες του Παγκόσμιου Νότου και συχνά συνδέεται με στρατηγικές επιβίωσης του νοικοκυριού. Ωστόσο, πολλές μικρές επιχειρήσεις και αυτοαπασχολούμενοι/ες εργάζονται από το σπίτι, χωρίς πρόσβαση σε γραφειακό χώρο, ακόμα και στον Παγκόσμιο Βορρά όπου ο διαχωρισμός μεταξύ εργασίας και κατοικία θεωρείται απόλυτος. Ενδεικτικά, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, ήδη το 50% των μικρών επιχειρήσεων στις ΗΠΑ, το ΗΒ και την Αυστραλία είχαν έδρα το σπίτι του εργαζόμενου ή/και επιχειρηματία – για το ΗΒ, το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων εκτιμάται στο 57% (Reuschke et al. 2015).

Μέχρι και την έναρξη της πανδημίας, οι διαφορές στην οικονομική διάρθρωση των κρατών είχαν οδηγήσει σε έντονες διακρατικές ανισότητες στην έκταση της τηλε-εργασίας. Ενδεικτικά, σε επίπεδο ΕΕ, στο τέλος του 2019 η τηλε-εργασία είχε εφαρμογή στο 5,4% του συνόλου των εργασιών (EC, 2021). Το ποσοστό αυτό υποκρύπτει σημαντικές διαφοροποιήσεις καθώς στις βόρειες χώρες, με προεξάρχουσες τη Σουηδία (37%) και την Ολλανδία (37%), ένα ποσοστό γύρω στο 20% - 30% των εργασιών ολοκληρώνονταν από απόσταση. Στην άλλη άκρη, περίπου στα μισά κράτη-μέλη που εντοπίζονται κυρίως στη Νότια και Ανατολική Ευρώπη η τηλε-εργασία δεν ξεπερνούσε το 10%. Ειδικότερα, στην Ελλάδα η τηλε-εργασία δεν ξεπερνούσε το 5% των συνολικών εργασιών (Vargas-Llave, 2021).

Στο πλαίσιο της πανδημίας εκατομμύρια απασχολούμενων εργάστηκαν, για πρώτη φορά, μακριά από τον επίσημο χώρο εργασίας τους και προστέθηκαν στα εκατομμύρια των ψηφιακών απασχολούμενων που έχουν αποσυνδέσει την εργασία τους από τυπικό/σταθερό γραφειακό χώρο. Σύμφωνα με στοιχεία του Ιουλίου 2020, η τηλε-εργασία επεκτάθηκε εντυπωσιακά σε χώρες που εφάρμοσαν αυστηρά προγράμματα περιορισμού της κυκλοφορίας: Ισπανία (58%), Ιταλία (57%), Γαλλία (55%), Ελλάδα (44%), ενώ παρέμεινε σταθερή στη Σουηδία και την Ολλανδία. Σημειώνεται

ότι οι επιδόσεις αυτές αφορούν εργασίες που ολοκληρώνονται εξ ολοκλήρου ή μερικώς με τηλε-εργασία (Vargas-Llave, 2021).

Πρόσφατη έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε εργοδότες στο ΗΒ προβλέπει ότι μετά το πέρας της πανδημίας το ποσοστό των εργαζόμενων που δουλεύουν σε σταθερή βάση από το σπίτι θα αυξηθεί από το 18% που ήταν πριν την πανδημία στο 37% (Ro, 2020). Ταυτόχρονα όμως, πληθαίνουν αισθητά και οι νέου τύπου επαγγελματικοί χώροι – που η σχετική βιβλιογραφία εντοπίζει σε ευρεία γκάμα, από θερμοκοιτίδες (incubators) ως ΚΧΕ, hubs, στέκια συλλογικότητας, μισθωμένα γραφεία περιστασιακής χρήσης κ.ο.κ.

Η ραγδαία αύξηση των κοινόχρηστων και προσωρινών χώρων εργασίας μέσω της εμφάνισης μιας ποικιλίας νέων χώρων αποτελεί ένα διακριτό γνώρισμά της μεταβολής στα χωρικά πρότυπα οργάνωσης της εργασίας του μεταφορντικού καπιταλιστικού τοπίου που ουσιαστικά ξεκινά στα μέσα του 20ού αιώνα και εξακολουθεί να εξελίσσεται έως σήμερα. Με αφετηρία τα επιστημονικά / τεχνολογικά πάρκα η ιστορία των οποίων ξεκινά στις αρχές της δεκαετίας του 1950 με το Τεχνολογικό Πάρκο του Στάνφορντ (Stanford Research Park: About, 2020) και τις θερμοκοιτίδες οι οποίες εμφανίζονται αρκετά αργότερα⁵ αρχίζει μια σημαντική αλλαγή η οποία για κάποιες δεκαετίες εστιάζεται στον ευρύ κλάδο των επιχειρήσεων τεχνολογίας. Οι αμιγείς ΚΧΕ κάνουν την εμφάνισή τους αρκετά αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Σύμφωνα με το deskmag (n.d.), ο πρώτος χώρος με χαρακτηριστικά συνεργατικού χώρου ήταν το C-base του Βερολίνου που λειτούργησε ως το πρώτο hackerspace τον Σεπτέμβριο του 1995, ενώ το 1999 άνοιξαν τις πόρτες τους οι δύο πρώτοι αμιγείς ΚΧΕ στη Νέα Υόρκη.

Πολύ γρήγορα, το φαινόμενο που εμφανίστηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα αιχμής της δημιουργικής οικονομίας άρχισε να διαχέεται σε μητροπόλεις και μικρότερα αστικά κέντρα και στις πέντε ηπείρους. Πήρε ιδιαίτερη ώθηση διεθνώς στη βάση των τεχνολογικών εξελίξεων του web 2.0 (ευελιξία και συνεργασία σε περιβάλλον υψηλής ψηφιακής ασφάλειας) και επιταχύνθηκε μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 2008/2009 και την ύφεση που ακολούθησε (χαμηλό κόστος μίσθωσης, δημιουργία κοινότητας, δημιουργικότητα και καινοτομικότητα). Ως προς την κατανομή των 11 εκατομμυρίων τετραγωνικών μέτρων που κατ' εκτίμη-

ση καταλαμβάνουν παγκοσμίως οι ΚΧΕ: 22% αφορούν το Λονδίνο και την Νέα Υόρκη – ενώ, ενδεικτικά, στην Ιταλία το Μιλάνο αντιπροσωπεύει το 1,1% και η Ρώμη το 0,4%. Ακόμη όμως και σε χώρες όπως η Ιταλία, πρόκειται για ανερχόμενη τάση: ο αριθμός των νέων εργασιακών χώρων στο Μιλάνο αυξήθηκε από 2% σε 10% μεταξύ 2016 και 2019. (Cushman & Wakefield's European Coworking Hotspot Index).

Οι ΚΧΕ εντοπίζονται κατεξοχήν στο αστικό περιβάλλον: συναντώνται σε υψηλότερη πυκνότητα στις μεγάλες πόλεις που διαθέτουν ψηφιακούς και δημιουργικούς κλάδους και κατάλληλα ακίνητα (Masi 2019). Πέρα από το μέγεθος της πόλης, άλλοι σημαντικοί παράγοντες ανάπτυξης των νέων χώρων ψηφιακής εργασίας είναι: η διάρκεια της μίσθωσης και το ύψος του μισθώματος, καθώς και η παρεχόμενη ψηφιακή υποδομή – με την υψηλή ταχύτητα του διαδικτύου ως προϋπόθεση κρίσιμης σημασίας για τον «ψηφιακό» νομαδισμό. Η καταλληλότητα μιας πόλης ως πόλου συγκέντρωσης ΚΧΕ εξαρτάται μεταξύ άλλων και από την παρουσία πυκνών διαδικτυακών συνεργασιών, επιταχυντών startup και δαπανών E&A, καθώς και κρίσιμης μάζας εργαζομένων/επιχειρηματιών ΤΠΕ που αποτελούν την κατεξοχήν ομάδα, η οποία επιζητάει στοιχεία κοινότητας στο εργασιακό περιβάλλον για την ενίσχυση της διάχυσης και της διαδραστικότητας (Samuels 2014).

Οι ΚΧΕ παρέχουν ένα νέο, καινοτομικό και ανοιχτό εργασιακό περιβάλλον το οποίο μοιράζονται ομάδες αυτοαπασχολούμενων ή εργαζόμενων από διαφορετικές εταιρείες. Μισθώνονται σε βραχυχρόνια βάση (συνήθως μηνιαίως) και παρέχουν το σύνολο της γραφειακής υποδομής που έχουν ανάγκη οι χρήστες, καθώς και ένα φάσμα υποστηρικτικών υπηρεσιών. Η προσωρινή μίσθωση ΚΧΕ είναι πλέον ιδιαίτερα δημοφιλής πρακτική των ελεύθερων επαγγελματιών και αυτών που εργάζονται από το σπίτι, οι οποίοι επιθυμούν πρόσβαση για λίγες μέρες την εβδομάδα σε ένα ευχάριστο περιβάλλον που ευνοεί τη δημιουργία κοινότητας μεταξύ των χρηστών, τη δυνατότητα ανταλλαγής πληροφοριών και σύναψης συνεργασιών. Υποστηρίζεται ότι οι χώροι που φέρνουν κοντά εργαζόμενους διαφορετικών ειδικοτήτων συνιστούν κόμβους καινοτομίας.

3.1 Όροι και Τυπολογίες ΚΧΕ

Λόγω της πρόσφατης ανάδυσης του θέματος των νέων χώρων εργασίας, στην ελληνική βιβλιογραφία οι όροι που χρησιμοποιούνται δεν έχουν ακόμη αποκρυσταλλωθεί. Για τις ανάγκες του άρθρου, ο όρος Κοινόχρηστος Χώρος Εργασίας (ΚΧΕ) χρησιμοποιείται ως όρος-ομπρέλα που αναφέρεται σε όλους τους κοινόχρηστους χώρους εργασίας, είτε αυτοί αποτελούν τμήμα επιχειρήσεων που κατά κύριο λόγο προσφέρουν άλλες υπηρεσίες (από καφέ και βιβλιοθήκες έως θερμοκοιτίδες, επιταχυντές και κτίρια γραφείων), είτε είναι η κύρια δραστηριότητα· στην περίπτωση αυτή οι χώροι αποκαλούνται «αμιγείς ΚΧΕ» (αΚΧΕ), όρος που ανταποκρίνεται στον αγγλικό όρο «Coworking space».

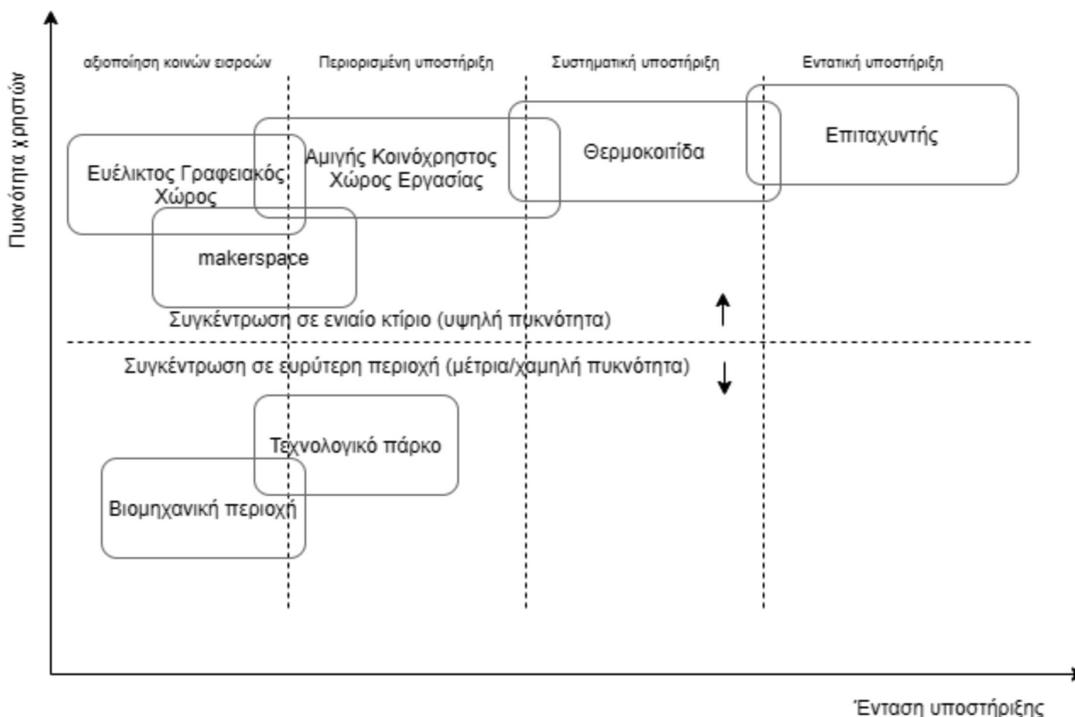
Σύμφωνα με τους Madaleno et. al (2018), δύο είναι τα βασικά προσδιοριστικά χαρακτηριστικά των ΚΧΕ. Το πρώτο είναι χωρικό και αφορά την πυκνότητα των χρηστών, την ένταση των επαφών και της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους χρήστες των χώρων. Η πυκνότητα των χρηστών θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική καθώς η ευκολότερη και συχνά αυθόρμητη κυκλοφορία γνώσης και ιδεών διευκολύνει τη μάθηση και

δημιουργικότητα και μειώνει τον επιχειρηματικό κίνδυνο, στα πλαίσια της μάθησης σε έναν χώρο. Με άλλα λόγια, η συνύπαρξη εργαζομένων και επιχειρήσεων σε κοινόχρηστους χώρους μπορεί καταρχήν να θεωρηθεί πως επιτρέπει υπερχειλίσεις γνώσης οι οποίες μειώνονται απότομα με την αύξηση της απόστασης. Μάλιστα, σε ακραίες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα σε κλάδους επιχειρηματικών υπηρεσιών (Arzaghi & Henderson 2008), υποστηρίζεται πως εξαφανίζονται όταν η απόσταση υπερβαίνει τα 250 μέτρα.

Ο δεύτερος παράγοντας αφορά το βασικό οργανωσιακό χαρακτηριστικό των ΚΧΕ, την ένταση των υπηρεσιών που προσφέρονται. Στο ένα άκρο αυτής της κατανομής έχουμε χώρους οι οποίοι προσφέρουν μόνο κάποιους γενικούς πόρους (γραφείο, ασύρματη πρόσβαση στο διαδίκτυο, καθαριότητα, τουαλέτες), ενώ στο άλλο, μπορεί να προσφέρεται ένα τεράστιο εύρος υπηρεσιών προς τους χρήστες, όπως συμβουλευτικές υπηρεσίες, δράσεις δικτύωσης (εσωτερικής και εξωτερικής), υπηρεσίες εύρεσης χρηματοδότησης κ.ά.

Στο Σχήμα 2 απεικονίζεται μια συνοπτική εικόνα των σημαντικότερων τύπων ΚΧΕ. Παρατηρούνται δύο βασικές ομαδοποιήσεις όσον αφορά στην πυκνότητα των χρηστών, με τους χώρους του πάνω μέρους του

Σχήμα 2 Τυπολογία ΚΧΕ

Πηγή: Βασισμένο στο Madaleno κ.α. (2018)

σχήματος να αφορούν συγκεντρώσεις σε ενιαίο κτίριο, που αποτελούν το αντικείμενο του άρθρου.

Επικεντρώνοντας στο πάνω μέρος του γραφήματος, οι χώροι με τη μικρότερη ένταση υποστήριξης είναι οι Ευέλικτοι Γραφειακοί Χώροι, οι οποίοι τυπικά προσφέρουν προς τους χρήστες τους μόνο ένα μικρό εύρος κοινών πόρων (γραφεία, τουαλέτες, υπηρεσίες καθαριότητας κ.λπ.). Ωστόσο, στη διάρκεια των τελευταίων δέκα ετών, οι κοινόχρηστοι χώροι έχουν αρχίσει να αποτελούν ένα αυξανόμενο μέρος των εργασιών τους, ενώ ταυτόχρονα μεταβάλλονται και τα χρησιμοποιούμενα επιχειρηματικά μοντέλα (Chatterton, 2017). Στο άλλο άκρο βρίσκονται οι επιταχυντές (accelerators) και οι θερμοκοιτίδες που προσφέρουν ένα εύρος υπηρεσιών στήριξης της καινοτομικής επιχειρηματικότητας που απευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά προς νεοφυείς επιχειρήσεις του ευρέος τεχνολογικού κλάδου. Μια ειδική κατηγορία χώρων είναι οι λεγόμενοι «makerspaces» (ή hackerspaces ή fab labs), οι οποίοι ορίζονται ως «κοινοτικά/κοινόχρηστα εργαστήρια στα οποία τα μέλη καταβάλλουν τέλη για την πρόσβαση σε εργαλεία και χώρο εργασίας» (van Holm, 2015, σ. 165). Ιστορικά οι χώροι αυτοί αποτέλεσαν μια από τις βασικές αφηγήσεις του φαινομένου των ΚΧΕ, αν και γενικά θεωρούνται μια μάλλον ειδική κατηγορία χώρου. Τέλος, οι αΚΧΕ είναι αυτοί για τους οποίους το στοιχείο του κοινόχρηστου χώρου είναι το βασικό μέρος της δραστηριότητας.

Ένα βασικό στοιχείο αυτής της τυπολογίας, αφορά τις εκτεταμένες επικαλύψεις μεταξύ των διαφορετικών τύπων ΚΧΕ. Συγκεκριμένα, μια πληθώρα αΚΧΕ, ακόμη και Ευέλικτων Γραφειακών Χώρων προσφέρουν στους χρήστες τους υπηρεσίες που χαρακτηρίζουν τους χώρους στήριξης νεοφυών επιχειρήσεων, όπως συμβουλευτική, πρόσβαση σε χρηματοδότηση κλπ. Το παραπάνω, σε συνδυασμό με μεταβαλλόμενη σημασία του ρόλου των ΚΧΕ στις δραστηριότητες των χώρων συνεπάγεται σημαντικές επικαλύψεις ανάμεσα στους χώρους.

Παρακάτω περιγράφονται αναλυτικότερα οι Αμιγείς ΚΧΕ, οι ΚΧΕ σε ευέλικτους γραφειακούς χώρους και οι ΚΧΕ σε δομές στήριξης νεοφυών επιχειρήσεων.

3.1.1 Αμιγείς ΚΧΕ

Όπως αναφέρουν οι Avdikos και Merkel (2020) η αγορά των αΚΧΕ βρίσκεται αντιμέτωπη με μία ιδιαίτερα σημαντική αλλαγή: στα πρώτα στάδια του φαινομένου

οι χώροι ήταν κατά κύριο λόγο μικρής κλίμακας συνεργατικοί χώροι με κύριο σκοπό τη δημιουργία κλίματος συνεργασίας και την προστασία των μεμονωμένων εργαζόμενων και ελεύθερων επαγγελματιών των δημιουργικών κλάδων οι συνθήκες εργασίας των οποίων ήταν ανέκαθεν επισφαλείς (Avdikos & Kalogeresis, 2017; Kong, 2011), πρόσφατα το μέσο μέγεθος των ΚΧΕ έχει αρχίσει να αυξάνεται. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παγκόσμιας έρευνας του Deskmag (2018), το 2018 οι χώροι με δυνατότητα φιλοξενίας άνω των 150 χρηστών αποτελούσαν το 23% του συνόλου των 18.900 ΚΧΕ παγκοσμίως, όταν μόλις δύο χρόνια πριν το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 13%. Από την άλλη πλευρά οι πολύ μικροί χώροι (έως 9 χρήστες) μειώθηκαν από το 23% του συνόλου το 2016 σε 10% το 2018. Έτσι, παράλληλα με τους συνεργατικούς αΚΧΕ την τελευταία δεκαετία επιταχύνθηκε η ανάδυση ενός άλλου τύπου αΚΧΕ (επιχειρηματικός αΚΧΕ) στον οποίο αποδίδεται ένα μεγάλο μέρος της αύξησης του μέσου μεγέθους των ΚΧΕ.

Οι συνεργατικοί αΚΧΕ είναι πρωτοβουλίες βάσης (bottom-up) στις οποίες ομάδες ελεύθερων επαγγελματιών ή καλλιτεχνών που συνήθως απασχολούνται σε συναφείς δραστηριότητες, από κοινού νοικιάζουν, διαχειρίζονται και χρησιμοποιούν ένα χώρο εργασίας, επωφελούμενοι από το συνεργατικό περιβάλλον που δημιουργείται. Οι χώροι αυτού του τύπου έχουν επίσης χαρακτηριστεί εργασιακές κολεκτίβες (Avdikos & Kalogeresis, 2017).

Οι απαρχές του φαινομένου εντοπίζονται σε αντιδράσεις εργαζομένων –κατά κύριο λόγο προερχόμενων από τον ευρύτερο δημιουργικό κλάδο– εν όψει των μεταβαλλόμενων οικονομικών συνθηκών (μεταξύ άλλων, επισφαλής εργασία, εξατομικευμένος κίνδυνος και υποχρεωτική επιχειρηματικότητα) (de Peuter κ.ά., 2017; Gill, 2002). Ως εκ τούτου, οι συνεργατικοί αΚΧΕ συνήθως διοικούνται από τα ίδια τα μέλη τους μέσω άμεσων δημοκρατικών διαδικασιών, με τις αποφάσεις να λαμβάνονται συχνά μέσω συμμετοχικών διαδικασιών (Merkel, 2015).

Οι λόγοι για τους οποίους οι χώροι αυτοί προσελκύουν μέλη σχετίζονται σε σημαντικό βαθμό με τον πολιτικό ρόλο που συχνά τους αποδίδεται (Avdikos & Kalogeresis, 2017; Merkel, 2015) ως σημείο επαφής και ζύμωσης πολιτικού και κοινωνικού ακτιβισμού. Επιπλέον, μεταξύ των παραγόντων συμμετοχής σε έναν συνεργατικό αΚΧΕ ο σημαντικότερος φαίνεται

να είναι η κοινωνική αλληλεπίδραση, που περιλαμβάνει την ύπαρξη ευχάριστης κοινωνικής ατμόσφαιρας, την αλληλεπίδραση με άλλους χρήστες, την ύπαρξη μια κοινότητας και ανθρώπων με ίδιες απόψεις (Foertsch, 2018).

Πολλοί συνεργατικοί αΚΧΕ εξυπηρετούν σημαντικούς κοινωνικούς σκοπούς. Προσφέρουν δωρεάν χώρο εργασίας και προγράμματα επιμόρφωσης (acceleration programs) σε άνεργους και πρόσφυγες προκειμένου να διευκολυνθεί η είσοδος τους στην αγορά εργασίας. Σε συνεργασία με τοπικούς δρώντες και φορείς συμβάλλουν στην αναζωογόνηση υποβαθμισμένων γειτονιών. Ενδεικτική περίπτωση αποτελεί ο χώρος Piano C στο Μιλάνο που εστιάζει (όχι αποκλειστικά) σε μητέρες και προσφέρει υπηρεσίες φύλαξης των παιδιών κατά τη διάρκεια της εργασίας της μητέρας (Simonelli κ.ά., 2018).

Σύμφωνα με την έρευνα των Avdikos και Iliorouliou (2019), οι βασικοί λόγοι για την επιλογή εγκατάστασης σε συνεργατικούς αΚΧΕ είναι η μείωση του λειτουργικού κόστους των χρηστών, η απομάκρυνση από την εργασία στο σπίτι. Ταυτόχρονα, οι χρήστες των χώρων αυτών, επιτυγχάνουν την αξιοποίηση νέων δυνατοτήτων συνεργασίας, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να οδηγήσουν σε νέες ιδέες και «αυθόρμητη» παραγωγή. Επιπλέον, η εγκατάσταση σε συνεργατικούς αΚΧΕ ενισχύει το συνεργατικό πνεύμα μεταξύ των χρηστών του χώρου, επιτρέποντας την αντιμετώπιση της μοναξιάς της τηλεργασίας.

Είναι σαφές πως οι παραπάνω λόγοι εγκατάστασης σε έναν ΚΧΕ, καθώς και τα αποτελέσματα αυτής της επιλογής μεταβάλλονται δυναμικά σύμφωνα με την ηλικία των χρηστών ενός χώρου. Έτσι, ώριμοι χρήστες οι οποίοι έχουν κατορθώσει –συχνά λόγω της εγκατάστασής τους σε έναν ΚΠΧΕ– να περιορίσουν την εργασιακή τους επισφάλεια, συχνά αυξάνοντας τη μόνιμη τους πελατεία, σύντομα μεταβάλλουν την «μετάφραση» των χαρακτηριστικών των χώρων από εγγενώς θετικά σε αρνητικά. Η στενή επαφή των κοινών γραφείων από ευκαιρία τριβής και συνεργασίας μπορεί να μετατραπεί σε περιορισμένο χώρο ο οποίος δεν επιτρέπει την ανάπτυξη της επιχείρησης και η ζωτικότητα της συνύπαρξης με άλλους χρήστες να μετατραπεί σε θόρυβο ο οποίος ενοχλεί κάποιους πελάτες (Avdikos & Iliorouliou, 2019).

Οι επιχειρηματικοί αΚΧΕ είναι ιεραρχικές δομές με σκοπό το κέρδος, οι οποίοι νοικιάζουν χώρο και

παρέχουν ένα εύρος συμπληρωματικών υπηρεσιών σε ανεξάρτητους εργαζόμενους ή επιχειρήσεις. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί πως σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας, επιχειρήσεις που στο παρόν άρθρο κατατάσσονται στην κατηγορία των Ευέλικτων Γραφειακών Χώρων (όπως για παράδειγμα η WeWork και η IWG) θεωρούνται αΚΧΕ. Αυτό κάνει την εκτίμηση των μεγεθών των κατηγοριών αυτών ιδιαίτερα δύσκολη.

3.1.2 ΚΧΕ σε Ευέλικτους Γραφειακούς Χώρους

Η αγορά των Ευέλικτων Γραφειακών Χώρων (ΕΓΧ) κυριαρχείται από λίγες Πολυεθνικές Εταιρείες, με σημαντικότερες την WeWork στη Β. Αμερική και την Ολλανδική IWG στην Ευρώπη⁶. Οι εταιρείες αυτές σε μεγάλο βαθμό, εξακολουθούν να λειτουργούν σαν παραδοσιακές κτηματομεσιτικές εταιρείες προσφέροντας γραφειακούς χώρους για μεσο-μακροχρόνια μίσθωση. Παράλληλα παρέχουν υπηρεσίες ΚΧΕ που απευθύνονται είτε σε εταιρείες είτε σε μεμονωμένους εργαζόμενους/ες.

Η πιο σημαντική τους δραστηριότητα αφορά Εσωτερικούς ΚΧΕ (internal co-working spaces), δηλαδή προσωρινή ενοικίαση ΚΧΕ για αποκλειστική χρήση εργαζόμενων ή συνεργατών συγκεκριμένης εταιρείας. Ολοένα και περισσότερες εταιρείες υποκαθιστούν τους γραφειακούς τους χώρους με ΚΧΕ. Αισιόδοξες προβλέψεις εκτιμούν ότι το 2030 το 1/3 των εταιρικών γραφειακών χώρων θα είναι προσωρινοί καθόσον μειώνουν το κόστος και προσδίδουν ευελιξία στις εταιρείες-χρήστες (Regus, 2019). Τα ιδιόκτητα ακίνητα σε ακριβές κεντρικές περιοχές των μεγάλων αστικών κέντρων και η ανάγκη για συνεχή αναβάθμιση σταθερού εξοπλισμού αποτελούν πολύ σημαντικές πηγές κόστους για τις επιχειρήσεις. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα της επιθεώρησης Economist το ετήσιο κόστος μιας θέσης εργασίας εκτιμάται σε 10.000 δολάρια (Zeitlin 2020). Η Amazon και η IBM ήδη από το 2015 επεκτείνονται στο Μανχάταν σε εσωτερικούς ΚΧΕ της WeWork. Η πρακτική της μίσθωσης Εσωτερικού ΚΧΕ εφαρμόζεται ευρέως κατά τη διεθνή επέκταση των εταιρειών. Είναι ενδεικτική η περίπτωση της British Airways που έκλεισε τα γραφεία που διατηρούσε στο Ντουμπάι και τη Σιγκαπούρη και χρησιμοποίησε Εσωτερικούς ΚΧΕ της IWG με χρέωση ανάλογα με τη χρήση (pay as you go).

Παράλληλα, οι ΕΓΧ διαθέτουν ΚΧΕ για προσωρινή χρήση μεμονωμένων εργαζόμενων. Συνήθως οι

υπηρεσίες ΚΧΕ δεν συμμετέχουν με ποσοστό μεγαλύτερο από 20% στα συνολικά έσοδα των ΕΓΧ. Στην πραγματικότητα μόνο το 10% των εσόδων της We-work προέρχεται από τη διαχείριση ΚΧΕ (Zhou 2019). Οι χρήστες των ΚΧΕ μπορούν να επιλέξουν ανάμεσα σε ατομικά γραφεία, σταθερή ή ευκαιριακή θέση εργασίας καθώς και σε υπηρεσίες γραμματειακής υποστήριξης, λογιστικής παρακολούθησης, επιχειρηματικών συμβούλων, κ.ά.

Οι ΕΓΧ έχουν αρκετά ισχυρή παρουσία στις παγκόσμιες πόλεις, τις αιχμές της οικονομικής δραστηριότητας. Το Λονδίνο, το Παρίσι και το Βερολίνο στην Ευρώπη, η Νέα Υόρκη και το Σαν Φρανσίσκο στις ΗΠΑ, αποτέλεσαν τους πρώτους τους στόχους. Από τις αρχές της δεκαετίας 2010 αρχίζουν να οργανώνουν δίκτυα σε άλλες πόλεις της Β. Αμερικής και της Ευρώπης, την Ιαπωνία, τη Βραζιλία, τη Ρωσία και, βέβαια, την Κίνα (Gandini 2015). Η δημιουργία ισχυρού διεθνούς δικτύου προσδίδει σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στα μεγάλα επιχειρηματικά σχήματα ΕΓΧ καθώς μπορούν να συνάπτουν συνεργασίες με εταιρείες για τη διεθνή τους επέκταση και να παρέχουν προσωρινή βάση για εργασίας στους μεμονωμένους χρήστες κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους.

Πρέπει να σημειωθεί ότι πριν την έναρξη της πανδημίας covid-19 και οι δύο κορυφαίες εταιρείες που δραστηριοποιούνται σε ΕΓΧ ήταν ζημιωμένες. Η αποτυχία τους αποδίδεται στην εξάρτηση τους από τις διακυμάνσεις της κτηματαγοράς και την υπερεκτίμηση της ζήτησης για ΚΧΕ (Ro 2019). Η λανθάνουσα ζήτηση για ΚΧΕ μπορεί να είναι μεγάλη αλλά το υψηλό τίμημα των υπηρεσιών και οι λανθασμένες επιλογές χωροθέτησης των χώρων των ΕΓΧ περιορίζει εντυπωσιακά τον αριθμό των πραγματικών χρηστών.

3.1.3 ΚΧΕ σε δομές στήριξης νεοφυών επιχειρήσεων

Η τελευταία κατηγορία ΚΧΕ αφορά αυτούς που εντάσσονται σε δομές στήριξης νεοφυών επιχειρήσεων. Στην κατηγορία αυτή οι κοινόχρηστοι γραφειακοί χώροι εντάσσονται σε ευρύτερες δομές υποστήριξης νεοφυών επιχειρήσεων που προσφέρουν ένα εύρος υπηρεσιών συμβουλευτικής, εκπαίδευσης, και χρηματοδότησης νεοφυών επιχειρήσεων με έμφαση –για τη συντριπτική πλειονότητα των χώρων– σε επιχειρήσεις τομέων της οικονομίας της γνώσης.

Συνεπώς, ένα βασικό χαρακτηριστικό των χώρων αυτής της κατηγορίας, που τους διαφοροποιεί σημα-

ντικά από τις άλλες δύο κατηγορίες, είναι πως οι μεμονωμένοι χρήστες ή ελεύθεροι επαγγελματίες συνήθως αποκλείονται από τη χρήση τους. Μάλιστα, σύμφωνα με τη διεθνώς καθιερωμένη πρακτική, σε αρκετές περιπτώσεις το δικαίωμα χρήσης των χώρων από επιχειρήσεις προκύπτει μέσω διαδικασιών επιλογής οι οποίες είναι περισσότερο ή λιγότερο αυστηρές, κάτι που προφανώς ισχύει κυρίως για τους επιταχυντές.

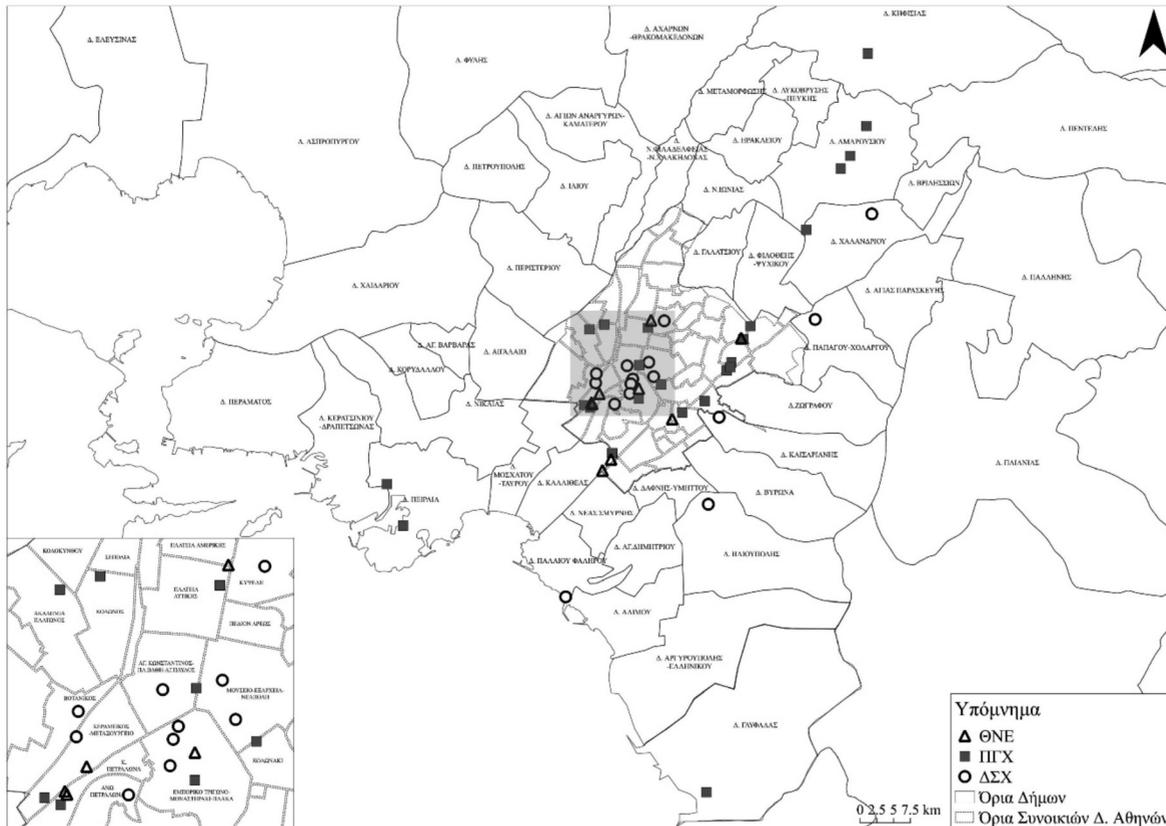
4. Η γεωγραφία των ΚΧΕ στην Αθήνα

Σύμφωνα με τον ιστότοπο coworker.com στο σύνολο της χώρας λειτουργούν 41 ΚΧΕ. Προηγείται η Αθήνα με 21 και ακολουθεί η Θεσσαλονίκη με πέντε ΚΧΕ. Οι υπόλοιποι 15 ΚΧΕ είναι διάσπαρτοι στα αμέσως μικρότερα αστικά κέντρα και σε σημαντικούς τουριστικούς προορισμούς. Πρέπει να σημειωθεί ότι εκτός των δύο μεγάλων αστικών κέντρων οι περισσότεροι ΚΧΕ προσφέρουν στους χρήστες ελάχιστες υπηρεσίες, έχουν περιορισμένο ωράριο και λειτουργούν, σχεδόν αποκλειστικά, σε βραχυπρόθεσμη βάση (hot desking). Ειδικά στις τουριστικές περιοχές ονομάζονται καταχρηστικά ΚΧΕ αφού στην ουσία αποτελούν internet cafe που απευθύνονται κυρίως σε τουρίστες που αποζητούν μια σύντομη παραμονή σε χώρο με γρήγορη σύνδεση στο διαδίκτυο.

Η αναζήτηση συνεχίστηκε σε πολλαπλές διαδικτυακές πηγές και τελικά εντοπίστηκαν 48 ΚΧΕ στην Αθήνα (10/2020 - Χάρτης 1). Στη συνέχεια, έγινε εξειδικευμένη αναζήτηση τόσο στους διαδικτυακούς τόπους και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που συντηρούν οι ΚΧΕ όσο και σε σχετικά δημοσιεύματα επιλεγμένων ΜΜΕ της τελευταίας πενταετίας προκειμένου να αποκτήσουμε μια πληρέστερη εικόνα για την ταυτότητα των Χώρων.

Πρόκειται για εξαιρετικά ανομοιογενείς χώρους που διαφέρουν σημαντικά ως προς τον φορέα διαχείρισης, το ύψος της επένδυσης, το εύρος των προσφερόμενων υπηρεσιών, τη διεθνή διάσταση, κ.ά. Οι χρήστες αυτών των υπηρεσιών είναι είτε επιχειρήσεις είτε ιδιώτες που διαφέρουν σημαντικά ως προς την επαγγελματική τους ειδίκευση, τα βασικά κοινωνικο-οικονομικά τους χαρακτηριστικά, το επίπεδο των γνώσεων και δεξιοτήτων, τις επαγγελματικές τους προοπτικές και φιλοδοξίες, κ.ο.κ. Με βάση τα χαρακτηριστικά των χρηστών που στοχεύουν μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τους

Χάρτης 1 Γεωγραφία ΚΧΕ στην Αθήνα

ΚΧΕ που λειτουργούν στην Αθήνα στις παρακάτω τρεις γενικές κατηγορίες. Πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για αδρή κατηγοριοποίηση και δεν απουσιάζουν κάποιες αναπόφευκτες αλληλεπικαλύψεις ανάμεσα στις τρεις επιμέρους κατηγορίες.

4.1 Θερμοκοιτίδες νεοφυών επιχειρήσεων

Οι θερμοκοιτίδες νεοφυών επιχειρήσεων συνιστούν την πιο διακριτή κατηγορία ΚΧΕ. Από την έρευνά μας εντοπίστηκαν εννέα τέτοιοι χώροι. Θα πρέπει να αναφερθεί πως κάποιοι από τους χώρους που περιλαμβάνονται στην κατηγορία αυτή επιτελούν πολλαπλές λειτουργίες, όπως για παράδειγμα ο χώρος the Cube, ο οποίος εκτός από θερμοκοιτίδα είναι χώρος εκδηλώσεων καθώς και makerspace, ενώ από την άλλη πλευρά αρκετοί χώροι που έχουν ενταχθεί στις άλλες κατηγορίες προσφέρουν υπηρεσίες υποστήριξης που συνήθως συναντάμε σε θερμοκοιτίδες. Η τελική ένταξη των χώρων στις κατηγορίες πρωτίστως εξαρτάται από κατά πόσο διαθέτουν το βασικό χαρακτηριστικό της κάθε κατηγορίας.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι πως ένα σημαντικό ποσοστό των χώρων συνδέεται είτε με φορείς παραγωγής και αξιοποίησης γνώσης, είτε με εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ρόλος δημόσιων φορέων. Αξιοσημείωτη εδώ είναι η πρόσφατη ίδρυση των χώρων Orbit και Iqbility που είναι θερμοκοιτίδες των ομίλων Beat και Quest, αντίστοιχα, ενώ ο Egg είναι ο επιταχυντής της τεχνολογικής συστάδας Corallia. Το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών έχει ιδρύσει το ACEin, ενώ ως πρωτοβουλίες άλλων δημόσιων φορέων εμφανίζονται η Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων και το Orange Grove, η θερμοκοιτίδα της Ολλανδικής Πρεσβείας.

Όσον αφορά στη γεωγραφία των χώρων αυτών, η πλειονότητά τους συγκεντρώνεται στην παρακείμενη του κέντρου της πόλης περιοχή Γκάζι - Πετράλωνα - Κεραμεικός και ειδικότερα στον άξονα της Πειραιώς. Η συγκεκριμένη περιοχή έχει τα τελευταία χρόνια σηματοδοτηθεί ως η νεανική περιοχή της πόλης, ενώ χαρακτηρίζεται από σχετική διαθεσιμότητα οικονομικά προσιτού κτιριακού αποθέματος, μιας και εκτεταμένα

τμήματά της καταλαμβάνουν εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κτίρια. Σε συνδυασμό με την εύκολη προσβασιμότητα η ευρύτερη περιοχή παρουσιάζει χαρακτηριστικά αυξημένης πυκνότητας, ζωντανίας και ετερογένειας, που συνιστούν βασικούς παράγοντες έλξης εργαζομένων και επιχειρήσεων του ευρύτερου δημιουργικού κλάδου και σημαντικών τμημάτων του κλάδου υψηλής τεχνολογίας.

4.2 Εταιρικοί ΚΧΕ

Αποτελεί την πολυπληθέστερη κατηγορία με εικοσιτέσσερεις ΚΧΕ. Παρέχουν ένα πλέγμα υπηρεσιών σε αυτοαπασχολούμενους, ελεύθερους επαγγελματίες, νεοφυείς και μικρές επιχειρήσεις. Συχνοί χρήστες των υπηρεσιών τους είναι ελεύθεροι επιχειρηματίες (δικηγόροι, μηχανικοί) ή επιχειρήσεις της επαρχίας (συχνά τουριστικές επιχειρήσεις) που ενοικιάζουν τα γραφεία ή/και τις αίθουσες συνεδριάσεων των χώρων για όσο διαρκούν οι συναντήσεις με πελάτες στην Αθήνα. Οι χρήστες γνωρίζονται μεταξύ τους αφού επισκέπτονται τα ΚΧΕ για να εργαστούν σε σχετικά συστηματική βάση και έχει μορφοποιηθεί μια κοινότητα με την ενεργή ενθάρρυνση και συμβολή των Χώρων.

Κυριαρχεί η ηγετική εταιρεία παροχής Ευέλικτων Γραφειακών Χώρων (ΕΓΧ) στην Ευρώπη, IWG. Η εταιρεία έχει αναγγείλει ένα φιλόδοξο πρόγραμμα ανάπτυξης εταιρικών ΚΓΧ στην Ελλάδα το οποίο υλοποιεί, προς το παρόν, με χαμηλότερους ρυθμούς από τον αρχικό της προγραμματισμό. Από τον Οκτώβριο 2020 αναζητά συνεργάτες για να προχωρήσει άμεσα στην κατασκευή εξήντα ΕΓΧ κυρίως στην Αθήνα αλλά και στη Θεσσαλονίκη και μικρότερα αστικά κέντρα και νησιά με το σύστημα συμβάσεων δικαιόχρησης (franchise).⁷

Η IWG, με τα γνωστά εμπορικά σήματα Regus και Spaces, έχει παρουσία με οκτώ κτίρια σε περίβλεπτες περιοχές του επιχειρηματικού κέντρου (Ερμού, Σόλωνος), στις κύριες εμπορικές αρτηρίες (Κηφισίας, Συγγρού) και στα Πετράλωνα. Πρόκειται για Ευέλικτους Γραφειακούς Χώρους μεγάλης κλίμακας συγκριτικά με άλλους ανταγωνιστικούς χώρους. Διαθέτουν αίθουσες συνεδριάσεων και συναντήσεων, ευέλικτους γραφειακούς χώρους για εταιρείες, καθώς και ατομικά κοινόχρηστα γραφεία και θέσεις εργασίας σε χώρο αναμονής για ιδιώτες. Παρέχουν, έναντι πρόσθετης αμοιβής, ένα

μεγάλο εύρος υπηρεσιών στους χρήστες όπως γραμματειακή υποστήριξη, παρακολούθηση λογιστηρίου, υπηρεσίες εικονικού γραφείου και φορολογικής έδρας και βέβαια δικτύωση με τη διεθνή κοινότητα των χρηστών και δυνατότητα πρόσβασης στους ΚΧΕ της εταιρείας στο εξωτερικό.

Οι υπόλοιποι οκτώ Χώροι παρέχουν συνήθως λίγες θέσεις εργασίας σε κοινόχρηστους χώρους, αλλά η βασική τους δραστηριότητα εντοπίζεται στην παροχή υπηρεσιών εικονικού γραφείου και φορολογικής έδρας ή/και στη διάθεση αιθουσών συνεδριάσεων και εκδηλώσεων.

Μια σειρά μικρότεροι ΚΧΕ επίσης ειδικεύονται στην παροχή υπηρεσιών εικονικού γραφείου και φορολογικής έδρας. Οι γραφειακοί τους χώροι είναι περιορισμένοι, συνήθως καταλαμβάνουν μέρος ενός ορόφου κτιρίου που βρίσκεται σε καλή-γνωστή περιοχή του κέντρου της πόλης. Απευθύνονται σε ελεύθερους επαγγελματίες και μικρές επιχειρήσεις που δεν διαθέτουν γραφειακούς χώρους και απλώς χρειάζονται εικονική επαγγελματική έδρα χωρίς φυσική παρουσία, για φορολογικούς λόγους ή για την καλύτερη εικόνα τους προς τους πελάτες. Οι ΚΧΕ τους παρέχουν διεύθυνση για την έδρα της επιχειρήσής και συμπληρωματικές υπηρεσίες όπως η ανάρτηση πινακίδας με την επωνυμία της επιχείρησης στην είσοδο του κτιρίου, η διαχείριση της εταιρικής αλληλογραφίας και τηλεφωνικής επικοινωνίας. Σχετικά πρόσφατα η ζήτηση για ενοικίαση φορολογικής έδρας έχει αυξηθεί καθώς για αρκετές ΚΑΔ ο φορολογικός κώδικας απαγορεύει την διεξαγωγή τους στον χώρο κατοικίας (όπως οι εταιρείες διαδικτυακών πωλήσεων που είναι υποχρεωμένες να διαθέτουν αποθηκευτικό χώρο). Φορολογική έδρα και μικρές αποθήκες για ενοικίαση παρέχει ένας ΚΧΕ που καταλαμβάνει το χώρο εγκαταλελειμμένου εργοστασίου σε συνοικία της πόλης.

Μια ακόμη αρκετά διαδεδομένη υποκατηγορία αποτελούν οι ΚΧΕ που διαθέτουν αίθουσες συνεδριάσεων για οργάνωση εκδηλώσεων και συναντήσεις με συνεργάτες και πελάτες. Οι χώροι αυτοί βρίσκονται σε «καλές» κεντρικές περιοχές της πόλης και απευθύνονται κυρίως σε εταιρείες.

4.3 Δημιουργικοί Πολυχώροι - Καφέ και Συνεργατικοί Χώροι

Στην τρίτη κατηγορία χώρων κατατάσσονται δεκαπέντε ιδιαίτερα ετερόκλητοι χώροι που ομαδοποιούνται σε δύο υποκατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει ένα μικρό αριθμό πολυχώρων- καφέ, οι οποίοι δίνουν μικρότερη ή μεγαλύτερη έμφαση στην λειτουργία κοινόχρηστου χώρου εργασίας. Με δεδομένο πως οι χώροι αυτοί απευθύνονται στην κάλυψη έκτακτων αναγκών εργαζομένων οι οποίοι τους χρησιμοποιούν περιστασιακά, είναι διεσπαρμένοι σε περιοχές πυκνής κατοικίας έξω από τα καθιερωμένα κέντρα των υπόλοιπων κατηγοριών χώρων (Χολαργός, Κυψέλη, Παλαιό Φάληρο).

Η δεύτερη –και πιο ενδιαφέρουσα– υποκατηγορία περιλαμβάνει δέκα χώρους με έντονο κοινωνικό προσανατολισμό. Πρόκειται είτε για συνεργατικούς ΚΧΕ είτε για χώρους με κεντρική στόχευση την ενασχόληση με κοινωνική επιχειρηματικότητα ή/και καινοτομία, ή τον πολιτισμό. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τρία makerspaces –εκ των οποίων το ένα είναι ταυτόχρονα συνεταιριστική επιχείρηση, μια θερμοκοιτίδα/επιταχυντής και ένας φορέας προώθησης κοινωνικής επιχειρηματικότητας– που αμφότεροι αποτελούν τμήματα διεθνών δικτύων αντίστοιχων πρωτοβουλιών (HIGGS, IMPACT HUB) και τέλος, δύο χώροι που αυτοπροσδιορίζονται ως «δημιουργικά hubs».

Όπως γίνεται αντιληπτό, το είδος των χρηστών που προσελκύνονται σε κάθε χώρο εξαρτάται από τη συγκεκριμένη στόχευση του εκάστοτε χώρου. Για παράδειγμα στο hub «Romantso» η έμφαση δίνεται στην φιλοξενία ομάδων του ευρύτερου δημιουργικού κλάδου (designers, αρχιτέκτονες, εικαστικούς καλλιτέχνες κ.λπ.). Ενώ η θερμοκοιτίδα HIGGS εστιάζει αποκλειστικά στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών κοινωνικής οικονομίας. Όσον αφορά στη διακυβέρνηση των χώρων, παρατηρείται ένα εξίσου μεγάλο εύρος προσεγγίσεων, δεδομένου του ότι στην κατηγορία αυτή εντάσσονται χώροι μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, συνεταιρισμών, διεθνών δικτύων, με προφανώς πολύ διαφορετικές ανάγκες.

Όσον αφορά στη γεωγραφία των χώρων αυτών, παρατηρείται μια σχετική ταύτιση με τα χωροθετικά πρότυπα των θερμοκοιτιδών νεοφυών επιχειρήσεων,

καθώς η πλειοψηφία τείνει να χωροθετείται στο κέντρο της πόλης και στις περιοχές γύρω από αυτό.

5. Συζήτηση

Οι πόλεις περιέχουν ταυτόχρονα περιοχές που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη χωρικά προσδιορισμένων πυκνών σχεσιακών δικτύων και άλλες στις οποίες τα δίκτυα είναι πολύ πιο αραιά. Όπως αναφέρουν οι Amin και Graham (1997, σ. 418) «...υπάρχουν περιοχές όπου η αστική εγγύτητα εξακολουθεί να έχει σημασία – τα χρηματοοικονομικά κέντρα, οι πολιτιστικές ζώνες, οι βιομηχανικές περιοχές. Όμως, όλο και περισσότερο, υπάρχουν επίσης ζώνες όπου ο κατακερματισμός και η διάσπαση μεταξύ γειτονικών μονάδων μπορεί να είναι ο κανόνας καθώς η συναλλαγή αποσυνδέεται από τη γειτνίαση μέσω των γρήγορων μεταφορών και προηγμένων συστημάτων τηλεπικοινωνιών». Οι δύο αυτοί βασικοί τύποι αστικής μορφής δημιουργούν μια αντίστοιχα ξεκάθαρη τυπολογία τύπων επιχειρήσεων που τείνουν να χωροθετούνται σε αυτές. Όπως υποστηρίζει ο Spencer (2015) οι δύο βασικοί τύποι περιοχών τείνουν να προσελκύουν διαφορετικές επιχειρήσεις: από τη μία πλευρά οι «δημιουργικές» περιοχές με βασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά τη μεγάλη πυκνότητα, τη μίξη χρήσεων, την απουσία μεγάλων κτιρίων και την ύπαρξη πυκνών δικτύων μεταφορών έχουν αποτέλεσμα τη δημιουργία εκτεταμένων δικτύων ανταλλαγής γνώσης μεταξύ σχετικά μικρών επιχειρήσεων. Από την άλλη πλευρά, οι προαστιακές περιοχές χαρακτηρίζονται από χρήσεις γης χαμηλής πυκνότητας με εξειδικευμένες χρήσεις και συνήθως μεγάλα και σχετικά σύγχρονα κτίρια που εξυπηρετούνται από εξειδικευμένες μεταφορικές υποδομές (που κατά κανόνα σχετίζονται με το αυτοκίνητο), δημιουργώντας μικρότερα δίκτυα, πολύ συχνά στο εσωτερικό των επιχειρήσεων.

Αυτή η τυπολογία βρίσκεται στον πυρήνα ενός κλαδικού διαχωρισμού στην χωροθέτηση επιχειρήσεων (αλλά και των ΚΧΕ), με επιχειρήσεις του ευρύτερου δημιουργικού τομέα να προσελκύνονται στις λεγόμενες «δημιουργικές» περιοχές και επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και ΤΠΕ, που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ένταση ρητής και τυποποιημένης γνώσης να επιλέγουν τις προαστιακές περιοχές. Ωστόσο, πρόσφατα, ο σχετικά ξεκάθαρος αυτός διαχωρισμός έχει αρχίσει

να αμφισβητείται καθώς συγκεκριμένοι υποκλάδοι ΤΠΕ παρουσιάζουν χωροθετικά πρότυπα ίδια με αυτά των δημιουργικών κλάδων σε πολλές μεγάλες και μεσαίες πόλεις του κόσμου (Dunivier et al., 2018). Όπως αναφέρει ο Indergaard (2013, σ. 45) για την περίπτωση της Νέας Υόρκης, παρατηρείται μια «εντεινόμενη αλληλεπικάλυψη και συγχώνευση μεταξύ πολιτισμού, επιχειρηματικών υπηρεσιών και τεχνολογίας... (μια) ψηφιοποίηση του πολιτισμού και της επιχειρηματικής δραστηριότητας και μια “πολιτιστικοποίηση (culturalization)” της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της τεχνολογίας».

Έτσι, αποκτά κεντρική σημασία η συζήτηση που αφορά την επίδραση των επιχειρήσεων, αλλά κυρίως των ΚΧΕ στο κοινωνικο-οικονομικό τοπίο περιοχών της πόλης. Η οικοδόμηση κοινότητας στον χώρο εργασίας δημιουργεί «κοινωνικούς» δρόμους και αναβαθμίζει τον περιβάλλοντα δημόσιο χώρο, συχνά κινητοποιώντας την ευρύτερη αστική αναζωογόνηση – τόσο οικονομικά όσο και χωρικά (Akhavan et al 2018). Οι έμμεσες αυτές επιδράσεις συχνά παραγνωρίζονται καθώς η σχετική βιβλιογραφία τείνει να εστιάζει στις θετικές επιπτώσεις για τις επαγγελματικές/επιχειρηματικές επιδόσεις (Jamal, 2018).

Ταυτόχρονα, η εγκατάσταση χώρων ψηφιακής εργασίας σε επιλεγμένες περιοχές των πόλεων τα τελευταία χρόνια έχει εγείρει προβληματισμό για την διαμόρφωση νησίδων «εξευγενισμού» στα αστικά κέντρα και για τις συνέπειές τους στην τοπική κοινωνικοοικονομική συνοχή. Αλλάζουν οι χρήσεις γης και αντίστοιχα οι τιμές γης σε ευρύτερες περιοχές της εμβέλειας, ακόμη και σημειακών, παρεμβάσεων αστικής αναβάθμισης. Προϋπάρχουσες οικονομικές δραστηριότητες και κοινωνικές ομάδες χαμηλής εισοδηματικής και καταναλωτικής δυνατότητας εκτοπίζονται. Πρόκειται για νέου τύπου ανισότητες στην πόλη, οι οποίες προκύπτουν από την χωρική ανισοκατανομή των υποδομών της ψηφιακής οικονομίας.

Η χωροθέτηση των ΚΧΕ στην Αθήνα δεν φαίνεται να αποκλίνει σημαντικά από την τάση που περιεγράφηκε παραπάνω. Οργανωμένοι ΚΧΕ που στοχεύουν σε αυτοαπασχολούμενους και εταιρείες με επιχειρηματικό προσανατολισμό, π.χ. σύμβουλοι επιχειρήσεων, νομικοί σύμβουλοι, ακολουθούν τη γεωγραφία των αντίστοιχων επιχειρήσεων της πόλης. Συγκεντρώνονται στο επιχειρηματικό κέντρο της πόλης και τις επιχειρηματικές συγκεντρώσεις κατά μήκος των βασικών

αξόνων Κηφισίας (Αμπελόκηποι, Μαρούσι) και Συγγρού.

Από την άλλη πλευρά, ΚΧΕ που εξυπηρετούν νεοφυείς επιχειρήσεις και ελεύθερους επαγγελματίες που εντάσσονται σε τομείς της νέας τεχνολογίας ή/και του δημιουργικού τομέα (διαφήμιση, μέσα, software) δείχνουν μια σαφή προτίμηση στο ιστορικό κέντρο και τις παρακείμενες συνοικίες της οδού Πειραιώς. Ασφαλώς, η αυξημένη πυκνότητα ΚΧΕ στο ιστορικό κέντρο της πόλης εν μέρει οφείλεται και στην, ως πρόσφατα, σημαντική τουριστική κίνηση της πόλης. Οι περισσότεροι χώροι του κέντρου είναι καλά δικτυωμένοι σε ψηφιακές πλατφόρμες και αποτελούν προορισμό για διερχόμενους ή πιο μόνιμους ψηφιακούς νομάδες. Όσον αφορά τις περιμετρικές περιοχές του κέντρου στον άξονα της Πειραιώς, με κέντρο την Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων, έχει δημιουργηθεί μια σημαντική συστάδα δομών υποστήριξης και κοινόχρηστων χώρων εργασίας γύρω από τη ψηφιακή οικονομία. Η συνεχόμενη περιοχή Γκάζι - Μεταξουργείο - Πετράλωνα - Ψυρρή, έχει σηματοδοτηθεί ως η «νεανική» περιοχή της πόλης και ταυτόχρονα διαθέτει ακόμη αναξιοποίητο και φτηνό κτιριακό απόθεμα, γρήγορη πρόσβαση στο κέντρο και σημαντικές υπηρεσίες αναψυχής και πολιτισμού. Σχετικά πρόσφατα παρουσιάζονται εμφανή σημάδια περαιτέρω επέκτασης ΚΧΕ που απευθύνονται σε δραστηριότητες του δημιουργικού-καλλιτεχνικού τομέα στις βόρειες παρυφές της πόλης, στην Κυψέλη που αποτελεί το νέο προορισμό για τη νεολαία της πόλης με έντονο πολυπολιτισμικό χαρακτήρα και πολύ φτηνό κτιριακό απόθεμα, και στα Σεπόλια δίπλα στο σταθμό του μετρό.

Πέρα από τη διαπίστωση κοινών χωροθετικών προτύπων ορισμένων επαγγελματικών ομάδων της ευρύτερης ψηφιακής οικονομίας και της δημιουργικής οικονομίας, ένα ενδιαφέρον ερώτημα που ανακύπτει σε σχέση με τα χωροθετικά πρότυπα των δύο αυτών κλάδων είναι αν οι επιχειρήσεις του δημιουργικού κλάδου είναι εν τέλει αυτές που δημιουργούν τις νέες τάσεις, «σηματοδοτώντας» τις εκάστοτε νέες μόδες, και αναδεικνύοντας επί της ουσίας τις επόμενες «πετυχημένες» περιοχές οι οποίες θα προσελκύσουν άλλες επαγγελματικές ομάδες που αποζητούν τη μπόεμ ατμόσφαιρα που δημιουργούν. Οι έως σήμερα καταγεγραμμένες «διαδρομές» των δημιουργικών κλάδων στην Αθήνα (βλ., για παράδειγμα, την ανάλυση του Αυδίκου (2014) για το Γκάζι και το Μεταξουργείο)

παραπέμπουν σε μια τέτοια τάση. Ωστόσο, η σταδιακή μεταβολή των χαρακτηριστικών τμημάτων του κλάδου της ψηφιακής οικονομίας και το ερώτημα της ένταξής τους στα δημιουργικά επαγγέλματα, διαμορφώνει ένα ιδιαίτερα δυναμικό και ευμετάβλητο τοπίο.

Τέλος το πιο προφανές συμπέρασμα σχετικά με τη γεωγραφία των ΚΧΕ είναι πως τείνουν να συγκεντρώνονται σε μια ιδιαίτερα περιορισμένη περιοχή με έμφαση στον Δ. Αθηναίων καθώς και στον άξονα της Λεωφόρου Κηφισιάς. Με την εξαίρεση ορισμένων μικρών χώρων σε πυκνοκατοικημένες περιοχές μεσαίων ή υψηλότερων εισοδημάτων στα ανατολικά του κεντρικού άξονα και στο παραθαλάσσιο μέτωπο, στο υπόλοιπο πολεοδομικό συγκρότημα παρουσιάζεται κενό ΚΧΕ, παραπέμποντας σε μια ανθρωπογεωγραφία που υπενθυμίζει την κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας και θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά των χρηστών των χώρων, αλλά και τις επιπτώσεις τους στην αστική ανάπτυξη.

Από τα πρώτα στάδια της πανδημίας οι ΚΧΕ εφαρμόζουν αυστηρά υγειονομικά πρωτόκολλα και κάνουν ευρεία χρήση των διαδικτυακών τεχνολογιών για να ενισχύσουν το αίσθημα της κοινότητας μεταξύ των χρηστών και να συνεχίσουν την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών. Παράλληλα, οι μεγαλύτεροι χώροι προσφέρουν ένα πλήρες πακέτο για εξοπλισμό (επίπλωση, Η/Υ και περιφερειακά, γραφική ύλη) και υπηρεσίες (κατάρτιση, επισκευές, ασφάλιση) γραφειακών χώρων στο σπίτι. Μετά το πέρας της πανδημίας αναμένεται να αυξηθεί η ζήτηση για ΚΧΕ που θα πληρούν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Υποστηρίζεται ότι ένας αυξανόμενος αριθμός εργαζόμενων θα μοιράζει πλέον τον χρόνο του ανάμεσα στην κατοικία και έναν γραφειακό χώρο κάποιας μορφής. Στο πλαίσιο των υβριδικών μορφών εργασίας οι εταιρείες αναμένεται να μειώσουν τους γραφειακούς χώρους που διαθέτουν λόγω αυξανόμενης τηλε-εργασίας αλλά και της προσπάθειας μείωσης των λειτουργικών εξόδων και της αβεβαιότητας από έκτακτα και απρόβλεπτα γεγονότα, όπως η πρόσφατη οικονομική κρίση και η πανδημία του κορονοϊού. Παράλληλα, ένας αυξανόμενος αριθμός επιχειρήσεων, κυρίως οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο, δεν θα έχει ανάγκη για φυσική παρουσία. Και στις δύο περιπτώσεις αναμένεται αύξηση της ζήτησης υπηρεσιών ευέλικτων και προσωρινών γραφειακών χώρων από εταιρείες για δημιουργία εσωτερικών ΚΧΕ, έδρας εικονικής

επιχείρησης και σε πιο χαλαρές μορφές για χρήση των εταιρικών υπαλλήλων. Ήδη μεγάλες εταιρείες παρέχουν στους υπαλλήλους που εργάζονται από το σπίτι κουπόνια για συγκεκριμένες ώρες εργασίας σε ΚΧΕ (Ro 2020).

Όσον αφορά τους μεμονωμένους χρήστες οι μεγάλοι ανοιχτοί κοινόχρηστοι χώροι στα κέντρα των πόλεων πλήττονται περισσότερο από την πανδημία και δεν προβλέπεται να επανακτήσουν γρήγορα την προτίμησή τους. Ήδη επανασχεδιάζουν τους χώρους τους προκειμένου να αυξηθεί η κοινωνική απόσταση μεταξύ των εργαζόμενων και εφαρμοστούν αυστηρά υγειονομικά πρωτόκολλα. Οι προοπτικές είναι ευόμιες για μικρότερους ΚΧΕ σε συνοικίες εκτός κέντρου και προάστια των πόλεων. Οι χώροι αυτοί θα γνωρίσουν μεγάλη ζήτηση, τουλάχιστον από εργαζόμενους/ες μεγαλύτερης ηλικίας που επιθυμούν να εργάζονται σε ΚΧΕ σε κοντινή απόσταση από την κατοικία τους. Η Αθήνα υστερεί πολύ σε αυτόν τον τομέα. Η παρουσία ΚΧΕ εκτός του κέντρου και των περιμετρικών περιοχών του είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Υπάρχουν λοιπόν σημαντικά περιθώρια ανάπτυξης μικρών ΚΧΕ στις συνοικίες της πόλης

Εν κατακλείδι, παρά την διευρυμένη δυνατότητα συνεργασίας που προσφέρει η ψηφιακή δικτύωση, η γεωγραφική τοποθεσία του επαγγελματικού χώρου παραμένει πολύ σημαντική για την ανάπτυξη της καινοτομίας. Σημαντικό παράγοντα χωρικής συγκέντρωσης των καινοτομικών επιχειρήσεων και επαγγελματιών σε συγκεκριμένες τοποθεσίες αποτελούν τα υπάρχοντα δίκτυα ισχυρών σχέσεων και δεσμών. Οι τοποθεσίες αυτές γίνονται ισχυρότερες στην ψηφιακή εποχή, καθώς η χωρική συγκέντρωση παράγει αριστεία. Κατά συνέπεια, οι επιχειρηματικοί ηγέτες και οι ανταγωνιστές τους φροντίζουν να διατηρούν «το πόδι τους σταθερά στο έδαφος» (έρευνα KPMG).

Σημειώσεις

4. Οι ψηφιακές πλατφόρμες εργασίας Upwork: “In-demand talent on demand” και η Freelancer: “the largest crowd-sourcing marketplace with 32 million registered users/small businesses”, βρίσκονται ανάμεσα στις 15 δημοφιλέστερες παγκοσμίως. Πρόκειται για διαμεσολαβητές στη ζήτηση και ανάθεση εργασίας που περιλαμβάνει σύνθετα project, μακράς διάρκειας συμβάσεις, ή σύντομες συνεργασίες. Παράλληλα, διασφαλίζουν τους όρους οικονομικής συναλλαγής μεταξύ των χρηστών, π.χ. αμοιβή με την ώρα ή πάγια.

5. Σύμφωνα με το Inc. (1983) το έτος ίδρυσης της πρώτης ίσως θερμοκοιτίδας (Technology Center Inc. στο Montgomeryville της Πενσυλβάνια) εντοπίζεται στο αρκετά μακρινό 1976
6. Η IWG το 2018 είχε ένα δίκτυο 3.275 ΕΓΧ σε 427 πόλεις και 110 χώρες (Regus 2019). Η WeWork, πρωτοβουλία του αμφιλεγόμενου γκουρού των νεοφυών επιχειρηματιών Adam Neumann, είναι ο κορυφαίος ιδιοκτήτης γης στο Μανχάταν και ο δεύτερος μεγαλύτερος ιδιοκτήτης γης στο Λονδίνο μετά το Βρετανικό κράτος.
7. Capital. gr (01/10/20) *Ο όμιλος IWG σχεδιάζει τη δημιουργία νέων ενέλικτων χώρων εργασίας σε ολόκληρη την Ελλάδα μέσω franchising*, at <https://www.capital.gr/epixeiriseis/3484866/o-omilos-iwg-sxediazeti-ti-dimiourgia-neon-euelikton-xoron-ergasias-se-olokliri-tin-ellada-meso-franchising>
- ### Βιβλιογραφία
- Αυδίκος, Β. (2014), *Οι Πολιτιστικές Και Δημιουργικές Βιομηχανίες Στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα.
- Akhavan, M., Mariotti, I., Astolf, L., Canevari, A. (2019) «Coworking Spaces and New Social Relations: A Focus on the Social Streets in Italy». *Urban Science* 3, 2; doi:10.3390/urbansci3010002
- Amin, A., & Graham, S. (1997). «The Ordinary City». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22(4), 411-429. <https://doi.org/10.1111/j.0020-2754.1997.00411.x>
- Arzaghi, M., & Henderson, J. V. (2008). «Networking off Madison Avenue». *The Review of Economic Studies*, 75(4), 1011-1038. <https://doi.org/10.1111/j.1467-937X.2008.00499.x>
- Avdikos, V., & Iliopoulou, E. (2019). «Community-Led Coworking Spaces: From Co-location to Collaboration and Collectivization». Στο R. Gill, A. C. Pratt, & T. E. Virani (Επιμ.), *Creative Hubs in Question* (σσ. 111-129). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-10653-9_6
- Avdikos, V., & Kalogeresis, A. (2017). «Socio-economic profile and working conditions of freelancers in co-working spaces and work collectives: Evidence from the design sector in Greece». *Area*, 49.
- Avdikos, V., & Merkel, J. (2020). «Supporting open, shared and collaborative workspaces and hubs: Recent transformations and policy implications». *Urban Research & Practice*, 13(3), 348–357. <https://doi.org/10.1080/17535069.2019.1674501>.
- Bernet, B. (2000) «Understanding the needs of telecommunications tenants». *Development Magazine* Spring, 16–18.
- Chatterton, R. (2017, Σεπτέμβριος 19). *The Big Merge: Coworking & Corporate Real Estate*. <http://www.deskmag.com/en/the-big-merge-coworking-spaces-corporation-real-estate-corporates-979>
- Cutolo, D. and Kenney, M. (2020) «Platform-Dependent Entrepreneurs: Power Asymmetries, Risks, and Strategies in the Platform Economy». *Academy of Management Perspective*, In Press, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3372560> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3372560>
- de Peuter, G., Cohen, N. S., & Saraco, F. (2017). «The ambivalence of coworking: On the politics of an emerging work practice». *European Journal of Cultural Studies*, 20(6), 687-706. <https://doi.org/10.1177/1367549417732997>
- Deskmag. (2018). *2018 Coworking Forecast*. <https://www.dropbox.com/s/rjbm40w4a2ccx/2018%20Complete%20Coworking%20Forecast.pdf?dl=0>
- Duvivier, C., Polèse, M., & Apparicio, P. (2018). «The location of information technology-led new economy jobs in cities: Office parks or cool neighbourhoods?». *Regional Studies*, 52(6), 756–767. <https://doi.org/10.1080/00343404.2017.1322686>
- EC (European Commission) (2021) «Telework in the EU before and after the COVID-19: where we were, where we head to», *Science for Policy Briefs*, Joint Research Center, accessed at https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc120945_policy_brief_covid_and_telework_final.pdf
- The Economist (30/09/2020) *Will covid kill globalization?*, at <https://www.youtube.com/watch?v=KJhlo6DtJlk>
- Foertsch, C. (2018, Ιανουάριος 16). *WeWork harms 40% of all coworking spaces in its close vicinity, however...* Deskmag. <http://www.deskmag.com/en/wework-harms-40percent-of-coworking-spaces-in-its-close-vicinity-competition-986>
- Gandini, A. (2015) «The rise of coworking spaces: a literature review», *Ephemera*, 15(1): 193-205.
- Gill, R. (2002). Cool, «Creative and Egalitarian? Exploring Gender in Project-Based New Media Work in Euro». *Information, Communication & Society*, 5(1), 70-89. <https://doi.org/10.1080/13691180110117668>
- Graham, M. (2015) «Digital Work Signals a Global Race to the Bottom». *SciDevNet* Sept 15, 2015
- Graham, M. & Anwar, M.A. (2018) «Digital Labour». In: *Digital Geographies*, Ash, J., Kitchin, R. and Leszczynski, A. (eds.). Sage: London, pp. 177-187
- Graham, S. & Marvin, S. (2001) *Splintering Urbanism: Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. Routledge, pp. 479
- Graham, S. & Guy, S. (2002) «Digital space meets urban place: Sociotechnologies of urban restructuring in downtown San Francisco». *City* 6:3, 369-382, DOI: 10.1080/136048102200037788
- Jamal, A.C. (2018) «Coworking spaces in mid-sized cities: A partner in downtown economic development». *Environment and Planning A: Economy and Space*, 50: 4, pp. 773-788.
- Johns, T. & Gratton, L. (2013) «The third wave of virtual work». *Harvard Business Review*, January-February, pp. 66-73
- Indergaard, M. (2013). «Beyond the bubbles: Creative New York in boom, bust and the long run». *Cities*, 33, 43-50. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2012.07.001>
- Kässi, O. & Lehtonvirta, V. (2018) «Online labour index: Measuring the online gig economy for policy and research». *Technological Forecasting and Social Change*, Volume 137, pp. 241-248
- Kenney, M. & Zysman, J. (2019) *The Platform Economy and Geography: Restructuring the Space of Capitalist Accumulation*. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3497978> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3497978>
- Kong, L. (2011). «From precarious labor to precarious economy? Planning for precarity in Singapore's creative economy». *City, Culture and Society*, 2(2), 55-64. <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2011.05.002>

- Lehdonvirta, V. (2018) «Flexibility in the gig economy: managing time on three online piecework platforms». *NewTechnology, Work and Employment*, 33(1)
- Madaleno, M., Nathan, M., Overman, H. G., & Waights, S. (2018). *Incubators, Accelerators and Regional Economic Development* (SSRN Scholarly Paper ID 3261715). Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=3261715>
- Masi, G. (2019) «What is the future of Coworking in Europe?» *Ways of Working* Monthly Interactive Webmagazine. Available at: <https://wow-webmagazine.com/what-is-the-future-of-coworking-in-europe>
- Reuschke, D., Mason, C., Syrret, S. and van Ham, M. (2015) «Connecting entrepreneurship with neighbourhoods and homes», in Mason, C., Reuschke, D., Syrret, S. van Ham (eds.), *M. Entrepreneurship in Cities: Neighborhoods, Households and Homes*, Edward Elgar, pp. 1-18.
- Merkel, J. (2015). «Coworking in the city». *Ephemera*, 15(2), 121-139.
- Samuels, M. (2014) Geography really matters in the digital age. Available at: www.itpro.co.uk/strategy/leadership/23584/geography-really-matters-in-the-digital-age
- Ro, C. (2020) *Why the future of work might be 'hybrid'*, *BBC Work-life* 31/08/2020 at <https://www.bbc.com/worklife/article/20200824-why-the-future-of-work-might-be-hybrid>
- Regus (2019) «New world: New work spaces», *Annual Report and Accounts 2018*, at https://www.annualreports.com/Hosted-Data/AnnualReports/PDF/LSE_RGU_2018.pdf
- Simonelli, G., Scullica, F., Elgani, E., & Monna, V. (2018). «Can coworking spaces be built bottom-up?». *Linköping Electronic Conference Proceedings*, 761–771. <http://www.ep.liu.se/ecp/article.asp?issue=150&article=064&volume=>
- Spencer, G. M. (2015). «Knowledge Neighbourhoods: Urban Form and Evolutionary Economic Geography». *Regional Studies*, 49(5), 883-898. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1019846>
- Sundararajan, A. (2016) *The Sharing Economy: The End of Employment and the Rise of Crowd-Based Capitalism*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, pp. 256
- Vargas-Llave, O. (2021) «Remote work and the right to disconnect in Europe», Presentation at the ILO Paris webinar on teleworking, 26/01/2021, accessed at https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-paris/documents/meetingdocument/wcms_767509.pdf
- Westerman, G. et.al. (2014). *Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation*. Harvard Business Press
- Zeitlin, M. (2019) *Why WeWork went wrong*, *The Guardian Long Read* 20/12/2019. at <https://www.theguardian.com/business/2019/dec/20/why-wework-went-wrong>
- Zhou, Y. (2019) «A Taxonomy of Coworking Space: Manhattan, NYC», *Cornell Real Estate Review*, 17, 58-65.